

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

31,1 - 1985

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1985

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringenstraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	S. M. Moors, Burgsteeg 1F, 2312 JR Leiden
MAASTRICHT	Ex Oriënte Lux, p/a Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht, Stadhuisstr. 5, 6211 CG Maastricht
NIJMEGEN	S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. H. A. J. Baanders, van Somerenweg 58, 3062 RK Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mr. W. Knoop, Postbus 210, 7200 AE Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. L. de Meyer, Nekkensberglaan 11, B-9000 Gent

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

**Jaargang 26-30
(1980-1984)**

In opdracht van het Bestuur uitgegeven door

K.R. Veenhof

LEIDEN
1980-1984

Copyright 1980-1984 Ex Oriente Lux
Witte Singel 24, Leiden

PHENIX

Deel 1	Jaargang I-III	(1955-57)	(124 p., 83 ill.)
Deel 2	Jaargang IV-V	(1958-59)	(152 p., 96 ill.)
Deel 3	Jaargang VI-VIII	(1960-62)	(184 p., 87 ill.)
Deel 4	Jaargang IX-XII	(1963-66)	(381 p., 180 ill.)
Deel 5	Jaargang XIII-XVI	(1967-70)	(412 p., 137 ill.)
Deel 6	Jaargang XVII-XX	(1971-74)	(388 p., 104 ill.)
Deel 7	Jaargang XXI-XXV	(1975-79)	(476 p., 121 ill.)
Deel 8	Jaargang XXVI-XXX	(1980-84)	(605 p., 195 ill.)

ISSN 0031-8329

INHOUD

JAARGANG 26-1980

Personalia Orientalia	K.R. VEENHOF	2
Lachis in Juda. Opgravingen en koningsstempels (fig 1-17)		
.	C.H.J. DE GEUS	6
Tachtig jaar röntgenonderzoek van Oudegyptische mummies (fig. 18-20)	MARIE-PAULE VANLATHEN	47
Planten uit de Bijbel	K.R. VEENHOF	63
Boekennieuws	K.R. VEENHOF	65

DE ROMEINEN IN HET NABIJE OOSTEN

De Provincia Syria. Grieks-Romeinse beschaving in het Nabije Oosten (fig. 23-35)	H.J.W. DRIJVERS	73
Eerste ontmoetingen tussen Rome en de Joden	J.-C.H. LEBRAM	94
Aspecten van de Romeinse aanwezigheid in het land van de farao's (fig. 36-49)	J. QUAEGBEUR	106
Boekennieuws	K.R. VEENHOF	131

JAARGANG 27-1981

Personalia Orientalia	M. HEERMA VAN VOSS, K.R. VEENHOF	3
Hurrieten en Hurritisch	PH.H.J. HOUWINK TEN CATE	7
Chronologie van het Oude Nabije Oosten	K.R. VEENHOF	15
Het Israëlitische Palmette- of Volutenkapiteel (fig. 1-4)	C.H.J. DE GEUS	34
Boekennieuws	H. WEIPPERT, P.W. PESTMAN, M. HEERMA VAN VOSS	46
Babylon, Assur, Himrin en Haditha. Symposium te Bagdad met ex- cursies, 14-26 nov. 1981 (fig. 5-19)	W.F. LEEMANS	55
De Paasmaaltijd	B.H. STRICKER	79
Een lang uitgestelde benoeming	S.P. VLEMING	82
De kloosterkerken bij Sohag: de architecturale beslechting van een ideologisch conflict? (fig. 20-24)	B. VERBEECK	91

JAARGANG 28-1982

Genootschapsmededelingen		2
Personalia et facta orientalia	K.R. VEENHOF	4
„Het licht wordt ontstoken”	M.A. BEEK	6
Spijkerschriftarchieven (fig. 1-2)	K.R. VEENHOF	8
De moord op Sanherib	M. STOL	37
Boekennieuws	C.H.J. DE GEUS, K.R. VEENHOF	39

KARTHAGO-NUMMER

Syro-Fenicische wortels van de Karthaagse religie (fig. 4-19)	E. LIPÍŃSKI	51
Phœnicisch Karthago. De Handelshaven en de Tofet (fig. 3, 20-39)	L.E. STAGER	84
Het Romeinse en Christelijke Karthago (fig. 40-49)	J. CHRISTERN	113
„Salammbô”	E. de RANITZ-LABOUCHERE	131

JAARGANG 29-1983 (JUBILEUMNUMMER)

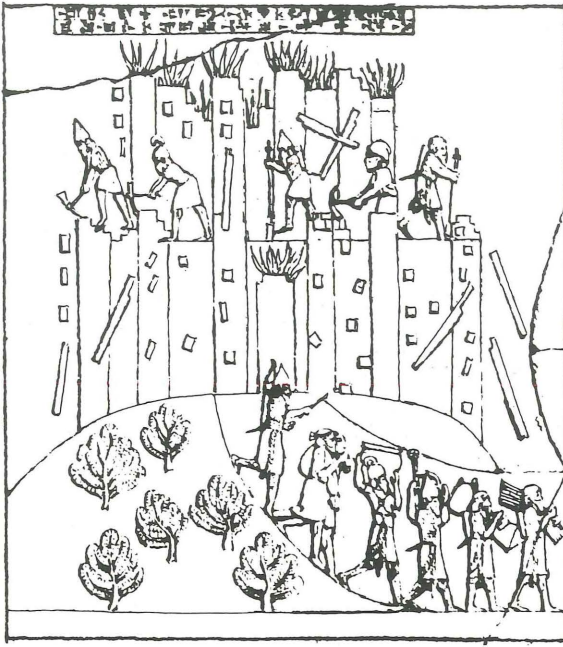
Egypte: bereisd, beroofd, bewaard, beschreven	F.B. DE VRIES	
Woord vooraf		3
Inleiding		4
Plaatsbeschrijving (in geografische volgorde: fig. 28)		11
Publicaties (in chronologische volgorde: fig. 29-44)		67
Navolging (fig. 45-56)		123
Korte bibliografie		142
Register van auteurs		143

JAARGANG 30-1984

Personalia et facta orientalia	M. HEERMA VAN VOSS, K.R. VEENHOF	2
Op zoek naar de koperindustrie van Makan (fig. 1-10)	S. KROLL	10
Kontakt met teksten (fig. 11-16)	M. HEERMA VAN VOSS	25
Een kraakpand in het oude Egypte?	P.W. PESTMAN	34
Hiërogliefen in de ogen van Grieken en Romeinen	P.W. VAN DER HORST	44
Jablonski en Te Water. Twee Koptologen uit de tijd van de „Verlichting” (fig. 17)	J. HELDERMAN	54
Boekennieuws		
‘Palestina Antiqua’	K.R. VEENHOF	63
Het Oude Egypte	L.M.J. ZONHOVEN	69
Ugarit	W.H. VAN SOLDT	74
Varia historica et archaeologica		
	J.J. JANSSEN, K.R. VEENHOF, C.H.J. DE GEUS	80

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

1. Assyrische troepen plunderen en verwoesten de stad Hamanu in het Elamietisch-Babylonische grensgebied tijdens Assurbanipals zevende veldtocht in 653 v. Chr. (vgl. de beschrijving in zijn Annalen, bij M. Streck, *VAB* 7/2, 46 v.). Het bijschrift luidt: „De stad Hamanu, een Elamietische koningsstad, belegerde en nam ik in. Ik plunderde haar leeg, vernielde, verwoestte en verbrandde haar”. Middengedeelte van een groter relief uit het Noordelijke Paleis van Assurbanipal naar een tekening van Boucher, thans BM 124919 in het British Museum (vgl. R.D. Barnett, *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Niveh*, 1976, pl. lxvi).

INHOUD

Het Assyrisch imperialisme: achtergrond en verklaring (fig. 1-4)	R.J. VAN DER SPEK	3
Het Syrisch: de verre horizons van een antieke cultuur	L. VAN ROMPAY	19
“Texte aus der Umwelt des Alten Testaments” (<i>TUAT</i> I)	K.R. VEENHOF	27
Boekennieuws en varia		36

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K.R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen. Pas opgericht is de afdeling Apeldoorn.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-148333, toestel 2015. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phœnix: Prof. dr. K.R. VEENHOF, Schubertlaan, 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M.N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C.H.J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. LEEMANS; Prof. dr. K.R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Prof. dr. E. NOORT (Kampen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Jaarbericht Ex Oriente Lux 28 (1983-1984) is zojuist verschenen. Het heeft een omvang van 140 pag. en de volgende inhoud: V. Donbaz, 'New evidence on the reading of the Old Assyrian month-name Kanwarta'; K.R. Veenhof, 'Observations on Old Assyrian memorandums'; M. Stol, 'Cress and its mustards'; Ph.H.J. Houwink ten Cate, 'Sidelights on the Ahhiyawa question from Hittite vassal and royal correspondence'; H.O. Willems, 'The nomarchs of the Hare Nome and early Middle Kingdom history'; J. Hoftijzer, 'Some remarks on the semantics of *lqr't* in classical Hebrew'; S.P. Vleeming - J.W. Wesselius, 'Betel the Saviour. Papyrus Amhurst 63, kolom VII, 1-18'. Leden die niet geabonneerd zijn kunnen dit nummer tegen de gereduceerde prijs van fl. 30.— bestellen.

Phœnix 32/1 (1986) zal een bijzonder nummer worden: een rijk geïllustreerde catalogus van de Egyptische collectie van het Allard Pierson Museum te Amsterdam.

Ons Genootschap zal deze samen met de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum uitgeven en het boekje zal behalve als nummer van ons bulletin uiteraard ook te koop zijn als catalogus in het museum. De omvang wordt ca. 120 pag., met veel illustraties, waaronder een aantal in kleur.

HET ASSYRISCHE IMPERIALISME: ACHTERGRONDEN EN VERKLARINGEN*

1. *Het begrip imperialisme*

Het begrip imperialisme is afgeleid van het Latijnse woord *imperium*. Oorspronkelijk betekende deze term de uitvoerende machtsbevoegdheid van de hoogste magistraten in Rome (consuls, praetoren, dictators). Ook de Romeinse keizers hadden zulk een *imperium*. Afgeleid hiervan kreeg het de betekenis van gebied waar het *imperium* gold. *Imperium Romanum* werd de aanduiding van het Romeinse rijk.

Tegenwoordig wordt het woord *imperium* gebruikt om een groot rijk aan te duiden dat door expansie tot stand is gekomen. Een *imperium* bestaat uit een centrum dat een aantal gebieden of volken in de periferie overheerst of tot zijn politieke invloedssfeer mag rekenen. Het onderscheid tussen centrum en periferie is echter flexibel. Het centrum heeft de neiging groter te worden. Dat is goed te zien in het Romeinse Rijk. Rome begon als een kleine stadstaat in Midden-Italië. Buiten Rome waren nog talrijke andere volken en stadstaten, zoals Etrusken, Grieken en Samnieten; Veii, Napels en Capua. In 272 v. C. had Rome geheel Italië onder controle; toen was Rome met het Romeinse grondgebied de kern, de rest periferie.

* Tekst van de voordracht gehouden op de studiedag van Ex Oriente Lux, Rotterdam 7 april 1984, gewijd aan het Assyrische imperialisme en de politieke situatie in het Nabije Oosten rond 700 v. Chr. (illustraties en bijschriften K.R.V.). De tekst van de voordracht van Prof. dr. D. Ussishkin, gewijd aan de Assyrische belegering van Lachisj en de archeologische sporen daarvan, zal later verschijnen. De auteur wil graag de resultaten van de opgravingscampagne ter plekke van 1985 in zijn tekst verwerken. De voordracht van Prof. dr. H. de Meulenaere over de situatie in Egypte kan niet in druk verschijnen. Deze omstandigheden hebben geleid tot de beslissing geen apart studiedag-nummer uit te geven. De redactie biedt Drs van der Spek haar excuus voor de door een en ander vertraagde publicatie van zijn tijdig ingezonden manuscript.

Maar Italië romaniseerde steeds sterker en de inwoners van Italië streefden naar Romeins burgerrecht, hetgeen zij in 88 v. C., na de z.g. bondgenotenoorlog verkregen. Het Romeinse rijk was inmiddels al aanzienlijk vergroot: Sicilië, Spanje, Zuid Gallië, Macedonië, Griekenland en Asia waren tot Romeinse provincies omgevormd. Deze gebieden waren nu de periferie.

Maar het proces ging verder. In de eerste eeuw na Christus werden steeds meer mensen van buiten Italië in de senaat opgenomen; steeds meer mensen buiten Italië kregen Romeins burgerrecht; steeds meer keizers kwamen van buiten Italië. In 212 kregen alle vrije inwoners van het rijk burgerrecht. Rome werd steeds minder het centrum. Ten tijde van Constantijn en daarna waren er vier hoofdsteden: Trier, Milaan, Sirmium (in Joegoslavië) en Constantinopel. Rome werd steeds minder belangrijk. Heel het Romeinse rijk deelde in de Grieks-Romeinse cultuur. Het Romeinse rijk begon te lijken op een gewone territoriale staat.

Het begrip imperialisme stamt pas uit de vorige eeuw. Het werd gebruikt voor het streven van de grote Europese staten gebieden over zee als koloniën te verwerven. Tegenwoordig gebruiken we het begrip imperialisme ook voor vroegere perioden, voor staten die expansie bedreven. Daarom wordt het imperialisme van de 19^e eeuw het moderne of het koloniale imperialisme genoemd.

2. Verklaring voor het imperialisme

Het moderne imperialisme

Onder invloed van het Marxisme hebben historici voor een verklaring van het moderne imperialisme vooral gezocht naar economische motieven. Er werd een verband gelegd met de industriële revolutie. De groeiende industrie had steeds meer behoefte aan grondstoffen die in het eigen land niet voorhanden waren en die van overzee moesten komen; anderzijds had zij steeds meer afzetmogelijkheden voor haar produkten nodig. Omdat het eigen land verzadigd raakte (de lonen waren immers laag) zocht men markten ver weg. Lenin zag het imperialisme als het laatste stadium van het kapitalisme. Aan imperialisme is tenslotte ook een grens en dan zou de industrie niet meer kunnen groeien: het kapitalisme moest wel ineenstorten¹).

Er zijn ook nog wel andere factoren naar voren gebracht, zoals de ijver van Europese missionarissen, zendelingen en ontdekkingsreizigers. Dezen kwamen vaak in moeilijkheden, hun koppen werden soms gesneld en in het moederland groeide dan een golf van verontwaardiging: de barbaren moesten gestraft worden. Maar al te duidelijk bleek, hoe hard het nodig was de Westerse

godsdienst en beschaving aan de rest van de wereld te brengen. Een mooie taak voor de blanke man, "a white man's burden" (Rudyard Kipling).

"Sociaal imperialisme"

Interessant is tenslotte de theorie die de verklaring van het imperialisme zoekt in de binnenlandse situatie van het land dat tot expansie overgaat. Deze benaderingswijze ligt ten grondslag aan de theorie van het *sociaal-imperialisme*, zoals die naar voren gebracht is door de Duitse historicus H.U. Wehler². Wehler gaat ervan uit dat een land tot expansie overgaat als de groep die de macht in handen heeft in haar machtspositie bedreigd wordt en daarom het imperialisme aangrijpt om de problemen op te lossen. Hij onderscheidt daarbij twee soorten:

a) *naïef sociaal-imperialisme*: de heersers besluiten tot de oorlog over te gaan om daarmee rijkdommen binnen te halen; het land zal welvarender worden; het ontevreden volk zal geen reden tot ontevredenheid meer hebben.

b) *manipulatief sociaal-imperialisme*: dit heeft slechts ten doel de aandacht van het volk van de problemen af te leiden. Door te wijzen op de buitenlandse vijand wordt het nationaal gevoel versterkt; er is geen tijd voor interne verdeeldheid! Als de oorlog succes heeft legitimeert dit succes het regime.

Het Romeinse imperialisme

Om een verklaring te vinden voor het Assyrische imperialisme is het wellicht nuttig eens te kijken hoe het Romeinse imperialisme doorgaans geïnterpreteerd wordt. De Romeinen hebben zelf al over deze vraag nagedacht.

De Romeinen hebben hun expansie altijd verdedigd met het argument dat het uit *zelfverdediging* voortkwam. De Romeinen zouden steeds bedreigd geweest zijn door in macht groeiende volken en staten. Door hen uit zelfverdediging te verslaan zou het rijk zich nolens volens uitgebreid hebben. Duidelijk is die vrees te zien bij Cato de Oudere die de Senaat gedurig voorhield: „Overigens ben ik van mening dat Carthago niet meer mag bestaan”³. Carthago werd verwoest in 146 v. C., al heeft Cato dit zelf niet meer meegemaakt.

Om de macht van gevaarlijke burenen in te nemen kwamen de Romeinen steeds kleine staten te hulp die om hulp vroegen tegen een dreigende vijand. Vrijwel elke Romeinse oorlog vond hierin zijn aanleiding. Zo riep de Griekse kolonie Saguntum in Spanje Rome te hulp tegen Hannibal; zo riepen Rhodos en Perganum Rome te hulp tegen Antiochus III. Rome greep in: de vijand werd steeds verslagen, maar ook de kleine staat die de hulp had gevraagd werd getrokken in de Romeinse invloedssfeer: Hij kon geen buitenlandse politiek meer voeren buiten Rome om.

Als argument voor het standpunt dat het slechts om verdediging ging is ook gebruikt het gegeven dat de Romeinen er aarzelend toe over gingen overwonnen gebied als provincie te annexeren en er ten volle winst uit te slaan. Zo werd Macedonië pas na vier Macedonische oorlogen tot provincie omgevormd (148 v. Chr.). De theorie van de voorwaartse verdediging is tot in de 20^e eeuw aanvaard.

Historici hebben echter ook gezocht naar andere motieven voor het imperialisme van Rome. In parallelie met het moderne imperialisme heeft men gezocht naar *economische* motieven. Rijke kooplieden in Rome zouden b.v. gestreefd hebben naar de uitschakeling van handelsconcurrent Carthago. Feit is echter dat Rome t.t.v. de Punische oorlogen geen handelsstad was. Het was een zuiver agrarische maatschappij. Er was niet eens een vloot; die moest in de eerste Punische oorlog haastig gebouwd worden. Daarom hebben velen zich tegen deze economische theorie verzet⁴. Anderzijds wordt er in recente literatuur toch ook weer op gewezen dat Rome steeds meer de economische voordelen van imperialisme ging proeven: zowel élite als gewone bevolking waren er meer en meer op uit rijkdommen uit de oorlogen binnen te halen⁵.

Als derde manier om het probleem aan te pakken wordt nadruk gelegd op de interne sociale en politieke situatie in Rome. Rome werd bestuurd door een aantal jaarlijks gekozen magistraten, van wie de consuls de belangrijkste waren. Daarnaast was er een senaat van ex-magistraten die voor het leven zitting hadden. Tenslotte waren er een aantal volksvergaderingen die volgens verschillende procedures stemden. In feite berustte de macht bij een oligarchische élite van ca. 25 families die de ambten in een heftige onderlinge strijd verdeelden. Daarbij maakten deze aanzienlijken gebruik van hun „cliënten”. Cliënten waren gewone Romeinse burgers die een afhankelijkheidsrelatie hadden tot een Romeinse aanzienlijke (hun „patroon”). Deze patroon verleende zijn cliënten juridische bijstand voor de rechtbank en verstrekte soms voedsel in tijden van honger; in ruil daarvoor bracht de cliënt zijn stem uit op de patroon of de kandidaat die de patroon aanbeval. Verder escorteerde de cliënt zijn patroon op straat. De patroon was er steeds op uit zijn *dignitas* (prestige) te vergroten. En dit prestige werd het sterkst vergroot door oorlogen te voeren en te winnen. Het mooiste was het na een gewonnen veldtocht in Rome een triomftocht te mogen houden.

Deze patroon-cliënt verhouding werd ook toegepast op staten. Rome ging zich gedragen als patroon; kleine staten die Rome's hulp vroegen werden cliënten, die hulp kregen, maar ook moesten gehoorzamen⁶. Deze voorstelling van zaken geeft enige aanknopingspunten voor de Wehler-theorie. Romeinse notabelen hadden belang bij imperialisme ter verdediging van hun positie, al werd het imperialisme vaker gebruikt in de onderlinge concurrentiestrijd, dan als verdediging tegen een ontevreden massa.

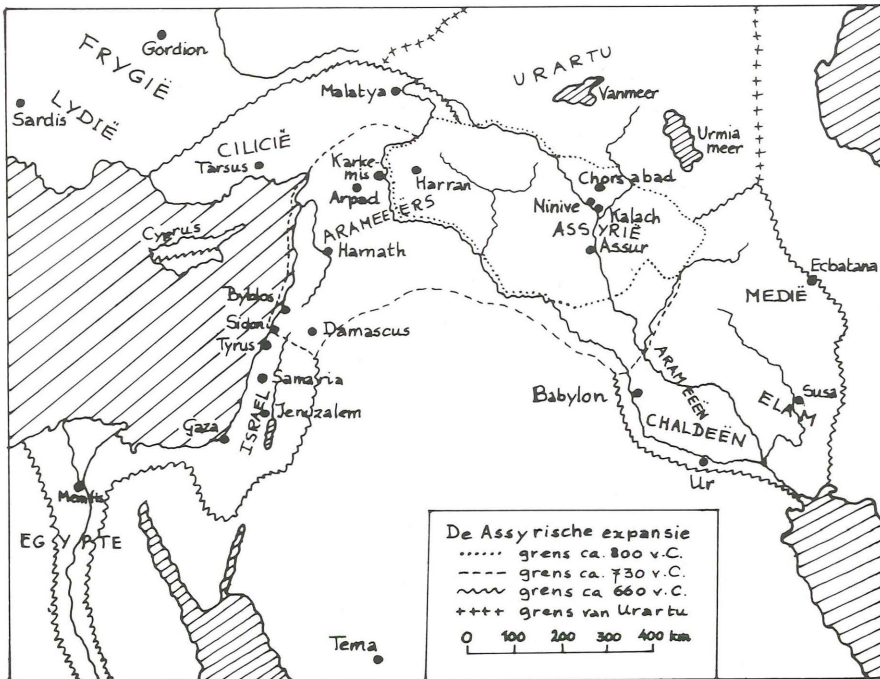
3. Het Assyrische imperialisme

Wij willen nu nagaan in hoeverre één van de boven beschreven theorieën op Assyrië van toepassing is. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen we eerst een aantal kenmerken van de Assyrische expansie beschrijven.

De regeringsvorm van Assyrië

Assyrië was in de Nieuwassyrische periode een absolute monarchie. Aan het hoofd stond een koning die bijgestaan werd door een aantal door hemzelf aangestelde functionarissen. Dezen waren alleen aan de koning verantwoording schuldig. De belangrijkste waren: de *turtanu*, de opperbevelhebber van het leger (na de koning), de *nāgir ekalli*, de "paleisheraut", de *rab šaqē*, de "opperschenker", de *rab ša rēš*, de overste van de eunuchen, e.a. De *turtanu*, de *rab šaqē* en de *rab ša rēš* komen ook in het Bijbelverhaal van het beleg van Jeruzalem door Assyrische troepen van Sanherib voor, die zelf met zijn hoofdmacht bij Lachis lag (zie 2 Kon. 18:17 — Statenvertaling).

De taken van deze functionarissen waren niet nauwkeurig omschreven. Naast hun functie in het centrale regeringsapparaat waren zij tevens gouver-

2. De Assyrische expansie in de periode tussen ca. 850 en 650 v. Chr.

neurs van een aantal grote provincies in het Noorden, aan de grens met Urartu. Assyrië kende niet, zoals Rome, een senaat en volksvergaderingen. Ofschoon de monarchie absoluut was, was de macht van de koning in werkelijkheid niet altijd even onbeperkt. In perioden van zwak koninklijk gezag ontwikkelden de gouverneurs van de grote provincies zich tot vrijwel zelfstandige vorsten, die op eigen gezag steden lieten bouwen en in eigen naam inscripties lieten aanbrengen.

Kort overzicht van de Assyrische expansie

Er is in de Assyrische expansie een ontwikkeling te bespeuren van een incidentele naar een systematische politiek. Assurnasirpal II (883-859 v. Chr.) en Salmaneser III (858-824 v. Chr.) gingen vooral op plundertocht uit. Zij slaagden er wel in het gebied tussen de bovenlopen van Eufhraat en Tigris onder controle te krijgen en zelfs tot Assyrische provincies te maken, maar veldtochten verder naar het Westen hadden maar tijdelijk succes. Veel buit en tribuut werd binnengehaald, vorsten van Syrische en Phoenicische steden boden hun onderwerping aan met betaling van tribuut, steden die weerstand boden werden verwoest en geplunderd, maar na het vertrek van de Assyrische legermacht daalde het ontzag voor de Assyriërs snel.

Aan het einde van de regering van Salmaneser III werd Assyrië ernstig verzwakt door een opstand in grote delen van het rijk. De gouverneurs van belangrijke steden in het centrum, zoals Ninevé, Assur, Arbela, Arrapha en nog 23 andere steden deden er aan mee. Alleen de hoofdstad Kalach en de grote provincies in het Noorden, die een hoge Assyrische dignitaris als gouverneur hadden, bleven de koning trouw. De opstand werd onder Salmanesers opvolger onderdrukt, maar Assyrië zou als grootmacht voorlopig een bescheiden rol spelen.

In 745 v. Chr. kwam na een staatsgreep Tiglath-Pileser III op de troon. Hij stelde orde op zaken en begon vrijwel meteen met een grootscheepse expansie en wel in twee richtingen: naar het Zuiden, langs de oostkant van de Tigris, tegen Chaldeeën en Arameeën en aan het einde van zijn regering ook tegen Babylon, waarvan hij in 729 v. Chr. de koningstitel aannam; naar het Westen in de richting van de Middellandse Zee, eerst de Phoenicische steden, daarna langs de kust naar het Zuiden waar hij al in 734 v. Chr. doordrong tot Gaza. Latere koningen hebben het rijk verder uitgebreid. Esarhaddon (681-669 v. Chr.) en Assurbanipal (669-627 v. Chr.) bezetten zelfs voor korte tijd Egypte (zie kaart).

Het bestuur van veroverd gebied

Het veroverde gebied werd grofweg op twee manieren bestuurd: als vazalvorstendom of als provincie. In een vazalvorstendom kon de overwonnen of

onderwerping aanbiedende koning op zijn troon blijven zitten, mits hij de Assyrische suzereiniteit erkende. Zo werd Achaz een vazal van de Assyrische koning (2 Kon. 16:17) en ook Hizkia was er één, al werd hij afvallig (2 Kon. 18:17). Opstandige vazallen werden soms vervangen door andere vorsten, die vaak een Assyrische controleur aan hun hof moesten dulden.

Men zou de vazalvorstendommen *mutatis mutandis* kunnen vergelijken met de "cliënt-staten" in het Romeinse rijk en met de "satelliet-staten" in de moderne tijd. Bleef het vazalvorstendom opstandig dan gingen de Assyriërs over tot de vorming van provincies. Ze werden officieel bij Assyrië ingelijfd, geannexeerd. Aan het hoofd werd een Assyrische gouverneur geplaatst. Deze omvorming tot provincie ging meestal gepaard met omvangrijke deportaties.

Een uitzonderlijke positie had Babylonië. Dit land had sterke banden met Assyrië door een gezamenlijke culturele traditie op het gebied van taal, schrift, godsdienst en literatuur. Assyriërs bouwden net als de Babyloniërs voort op de oude Sumerische en Akkadische beschaving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat twee Assyrische koningen de naam Sargon aannamen in navolging van Sargon van Akkad. Babylonië kreeg daarom in bestuurlijk opzicht een aparte behandeling. Door een aantal koningen, n.l. Tiglath-Pileser III, Salmaneser V en Sargon II, werd Babylonië in een personele unie aan Assyrië verbonden. Deze koningen werden zelf koning van Babylon en ondergingen de erbijbehorende rituelen. Later werden ook wel eens familie-leden van de Assyrische koning koning in Babylon, n.l. Aššur-nādin-šumi, zoon van Sanherib; Šamaš-šuma-ukīn, broer van Assurbanipal. Een paar maal werd ook een vazalvorst aangesteld, n.l. Bēl-ibni door Sanherib en Kandalānu door Assurbanipal. Dit gebeurde na het neerslaan van Babylonische opstanden.

De meeste Assyrische koningen verleenden privileges aan de oude cultusstedes in Assyrië en Babylonië, waarvan het belangrijkste belastingvrijdom was. Kennelijk bracht het tribuut uit andere delen van het rijk genoeg op om dit mogelijk te maken. Iets dergelijks had ook plaats in het Romeinse Rijk: 167 v. Chr. werd de grondbelasting in Italië afgeschaft. Door de toenemende provincialisering werd de kern van het Assyrische rijk vergroot. Bovendien werd Assyrië overstroomd door vreemdelingen ten gevolge van de Assyrische deportatiepolitiek. Vele niet-Assyriërs drongen door in de hogere bestuurslagen. Geleidelijk aan zien we het Aramees steeds belangrijker worden als verkeerstaal. Ook hierin zien we een parallel met Rome: het wordt steeds moeilijker Assyriërs van niet-Assyriërs te onderscheiden en het lijkt erop dat de Assyrische "natie" al bijna verdwenen was voordat Assyrië in 612-609 v. Chr. ten val kwam. Een verschil met Rome is dat daar wel de Romeinse taal, het Latijn, bleef voortbestaan als wereldtaal, terwijl in Assyrië het Assyrisch geleidelijk verdrongen werd door het Aramees.

De voornaamste eisen waaraan vazalvorsten en gouverneurs moesten voldoen waren drieërlei:

- a) het zweren van een eed van trouw (*adû*) aan de persoon des konings. De vazallen en gouverneurs werden verplicht tegenover de koning en de door hem aangewezen opvolgers altijd loyaal te zijn. Dat deze loyaliteit persoonlijk was blijkt uit de z.g. “vazalverdragen van Esarhaddon” waarin de “vazallen” opgeroepen worden het buitenland (!) te hulp te roepen tegen eventuele usurpatoren in Assyrië. De eden van trouw (of “vazalverdragen”) werden afgesloten met de aanroeping van talrijke goden, goden van Assyrië en van het onderworpen land in kwestie. Deze goden moesten de vazal straffen als hij de eed verbrak⁷.
- b) Het betalen van tribuut.
- c) Het verbod een eigen buitenlandse politiek te voeren.

Dat deze drie zaken centraal stonden blijkt duidelijk uit de afvalligheid van koning Hizkia van Juda, zoals die in 2 Kon. 18 beschreven wordt. In vs. 18 erkent Hizkia de “contract-breuk” door te zeggen “ik heb gezondigd” en in vs. 25 beschouwt Sanherib zich kennelijk als uitvoerder van Gods straf (overeenkomstig de eed bij de goden, ook de God van Israel, in het verdrag gezworen): “Ben ik dan zonder de wil des HEREN opgetrokken tegen deze plaats om haar te verwoesten? De HERE heeft mij gelast: trek op tegen dit land en verwoest het”.

Ook Ezechiël heeft later Zedekia, die als vazalvorst was aangesteld door de Babylonische koning Nebukadnezar en die daarom ook een verdrag had moeten sluiten, gewaarschuld het verdrag met en eed aan de Babylonische koning niet te verbreken, omdat hij dan Gods toorn over zich zou afroepen (Ezechiël 17:11-21).

De Assyriërs (en Babyloniërs) verlangden *niet* dat de onderworpen volken hun eigen goden afzwoeren en de Assyrische en Babylonische gingen aanhangen. Dit is in het verleden wel beweerd, maar het is overtuigend afgewezen door Morton Cogan en John McKay⁸. Alleen al de aanroeping van niet-Assyrische goden in de verdragen wijst erop dat de Assyriërs de goden van andere volken serieus namen, al gingen ze ervan uit dat ze minder sterk waren dan de Assyrische⁹.

4. Verklaring voor het Assyrische imperialisme

We zullen nu nagaan of één of meer van de theorieën die over het imperialisme in andere tijden en plaatsen naar voren zijn gebracht ook voor het Nieuwassyrische imperialisme geldingskracht hebben.

3. Stèle van Esarhaddon gevonden te Sam'al in Noord-Syrië uit ca. 670 v. Chr. (thans in het Vorderasiatisches Museum te Berlijn; hoogte 3,18 m.). Het reliëf beeldt de vorst af onder de symbolen van de goden Assur, Anu, Enlil, Ea, Sin, Šamaš, Adad, Marduk, Ištar en de Zevengodheid. Hij houdt twee overwonnen vorsten, wel Taharka van Egypte en Abdimilkutti van Sidon, „aan de lijn” (zoals ook de inscriptie vermeldt). Het snoer is bevestigd aan een metalen ring die door hun kaak is aangebracht. De voorstelling is in ieder geval t.a.v. Taharka symbolisch, omdat hij niet gevangen genomen werd. In de inscriptie (zie voor de tekst R. Borger, *Die Inschriften Assarhaddons*, 1956, p. 96 v., § 65) beschrijft de koning o.a. de veldtocht naar Egypte. De reusachtige stèle werd volgens de tekst o.a. opgericht „tot aanschouwen door alle vijanden”.

a) De theorie van de voorwaartse verdediging

Voor deze theorie zijn inderdaad argumenten aan te voeren. Assyrië had een aantal vijanden die het angst inboezemden. In de eerste plaats moeten de Arameeën en Chaldeeën genoemd worden. Vanaf ca. 1100 v. Chr. infiltrerden zij onophoudelijk het Assyrische land en de Assyriërs hadden de grootste moeite hen van het lijf te houden. De Assyriërs hebben daar een Arameeëntrauma aan overgehouden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de

Chaldeeën en Arameeën in de Assyrische koningsinscripties als de ergste vijanden werden afgeschilderd. Als de Assyrische koningen op expansie gaan richten zij zich steeds eerst op de Arameeën en Chaldeeën in Zuid-Babylonië tot aan de Perzische Golf en tegen de Arameese stadstaten in Syrië.

Een andere vreesaanjagende concurrent was Urartu (Ararat), ten noorden van Assyrië, dat zich vanaf de 9^e eeuw ontwikkelde tot een sterke, goed georganiseerde staat. Assyrië zag de Urtese expansie met lede ogen aan, heeft er regelmatig veldtochten tegen ondernomen, maar kon er eigenlijk steeds niet definitief mee afrekenen. Het is niet voor niets dat Sargon II zich er in zijn Godsbrief aan Aššur op zulk een uitvoerige wijze rekenschap van geeft.¹⁰

Met enige terughoudendheid kan ook Babylon als erfvijand genoemd worden. Enerzijds respecteerden de meeste Assyrische koningen Babylonië wegens zijn religieuze traditie, anderzijds waren er ook vele oorlogen gevoerd tussen beide landen. De Assyrische z.g. "Synchronistische Geschiedenis" verhaalt een hele serie van conflicten, waarbij steeds de Babyloniërs als schenders van de Assyrisch-Babylonische grens worden afgeschilderd¹¹.

Tenslotte wil ik Egypte noemen. Toen het Assyrië en Palestina eenmaal in zijn macht had, intrigeerde Egypte voortdurend bij de vorsten van de vazalstaten aldaar. In de Bijbel komt het thema van de samenwerking van Juda met Egypte tegen Assyrië (later Babylonië) ter sprake. Zo werkte Hizkia kennelijk met Egypte samen (2 Kon. 18:21, 25; 19:9). Het lijkt er dan ook op dat Esarhaddon zijn veldtochten tegen Egypte ondernam om definitief met de Egyptische intriges af te rekenen.

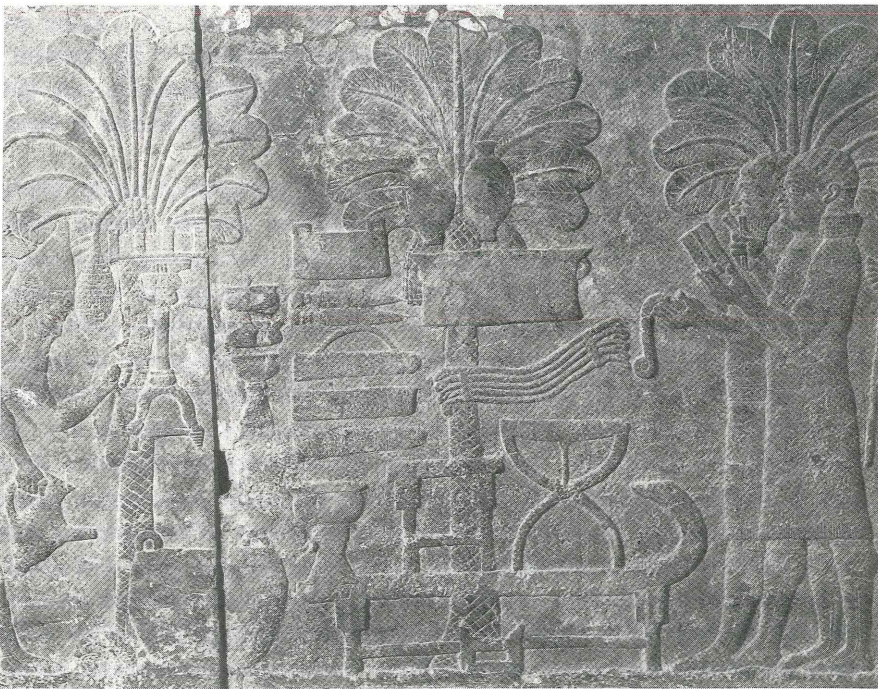
b) Economische motieven

Het is natuurlijk onzin om te stellen dat het Assyrische imperialisme voortkwam uit de behoefte van de opkomende Assyrische industrie aan afzetgebieden en grondstoffen. Wel is het zo dat Assyrië gebrek had aan grondstoffen die men als eerste levensbehoeften kan zien. Het miste n.l. koper en tin (voor de vervaardiging van brons) en timmerhout. Assyrië had er bovendien moeite mee deze stoffen door gewone handel binnen te halen. De handelsroutes liepen n.l. buiten Assyrië om van de Phoenicische steden naar Urartu. Assyrië was er dus veel aan gelegen de Syrische stadstaten en vooral de Phoenicische handelsteden onder controle te krijgen. Daardoor konden de waardevolle producten die in Tyrus, Sidon, Arvad en Byblos aangevoerd werden naar Assyrië gebracht worden. Dit gebeurde door het opleggen van tribuut en het verleggen van de handelsroutes richting Assyrië¹².

Het grote belang van de Phoenicische handel maakte dat de Assyrische houding ten opzichte van de Phoenicische steden op twee gedachten hinkte. Enerzijds moesten ze tot elke prijs onderworpen worden, anderzijds konden ze

niet al te zwaar geknecht worden door verwoestingen, plundering en deportaties daar ze anders hun economische rol niet meer konden vervullen. De Phoenicische steden werden derhalve zoveel mogelijk ongemoeid gelaten, maar doordat de Assyriërs hun gewone onderdrukkingsmiddelen eigenlijk niet konden inzetten, waren genoemde steden nogal eens opstandig. Onder Esarhaddon kwam het dan toch zover, dat Sidon na een opstand verwoest werd. De stad werd echter herbouwd en kreeg een nieuwe naam: Kar-Aššur-aḫa-iddina, “Esarhaddon-haven”. De grotere gestrengheid van Esarhaddon en Assurbanipal heeft wellicht te maken met het feit dat de Phoenicische steden ook steeds meer van belang werden als basis van een Assyrische vloot.

Dat Tyrus en Arvad desondanks hun lokale autonomie konden behouden kan verklaard worden uit het feit dat zij gebouwd waren op eilanden vlak voor de kust en daarom moeilijk in te nemen waren¹³.

4. Reliëf met twee Assyrische schrijvers, de één met een papyrusrol, de ander met een scharnierende codex, die de buit uit een veroverde Chaldeese stad nauwkeurig registreren. Het reliëf stamt uit het paleis van Sanherib te Ninive (A. Paterson, *Palace of Sînacherib*, 1915, pl. 55-56), en werd vroeger aangezien voor een scène die betrekking had op Sanheribs veldtocht tegen Merodach-Baladan (einde 8e eeuw v. Chr.). J. Reade (*Assyrian Sculpture*, 1983, p. 43) acht het echter een der jongste Assyrische reliëfs, uit de periode 630-620 v. Chr., vermoedelijk afkomstig van een van Assurbanipals opvolgers. Thans in het British Museum.

De enigszins omzichtige behandeling van kuststeden is een vaker voorkomend fenomeen in de geschiedenis van het Nabije Oosten in de oudheid. De grote rijken hadden allemaal hun centrum in het binnenland en waren slecht bekend met de zeevaart. Pas de Griekse overheersers in het oosten richtten zich nadrukkelijk op de zee. De Ptolemaeën maakten Alexandrië tot hoofdstad en de Seleuciden Antiochië aan de Orontes¹⁴.

Geven de Assyrische bronnen aanleiding te veronderstellen dat de Assyrische overheid c.q. de koning belangstelling had voor economische zaken? Het antwoord op deze vraag moet in eerste instantie bevestigend zijn. De annalen leggen er bij de beschrijving van een militaire expeditie steeds sterk de nadruk op dat grote rijkdommen naar Assyrië binnengehaald werden. Uitvoerig worden steeds de hoeveelheid en de aard van buit en tribuut beschreven. Ook belangstelling voor handelsbevordering blijkt uit de annalen. Sargon II schrijft: "De verzegelde haven van Egypte opende ik. De inwoners van Egypte en Assyrië deed ik met elkaar omgaan en liet hen handel drijven."¹⁵ Bij Esarhadons besluit Babylon te laten herbouwen speelden handelsmotieven ook een rol. Hij zegt dat hij de bewoners liet terugkeren om hen weer handel te laten drijven¹⁶.

Toch is er maar in beperkte mate sprake van echt economisch beleid. Echte maatregelen om de Assyrische economie te versterken zijn niet bekend. Alies was erop gericht de *import* van waardevolle goederen te verzekeren hetzij door handel, hetzij door tribuut. Deze constatering sluit aardig aan bij wat Austin en Vidal-Naquet hebben gezegd over de Atheense economische politiek¹⁷. Ook de Atheners was het vooral te doen om het veilig stellen van de *import* van belangrijke waren als graan en timmerhout. Die import werd verdedigd door politieke maatregelen: vestiging van steunpunten in de Aegeïsche Zee, de verplichting aan kooplieden van Athene en de Atheense bondgenoten eerst graan in Piraeus te koop aan te bieden alvorens het verder te verkopen, maar niet bescherming van de eigen industrie door tolmuren of bevordering van export. Invoerrechten en uitvoerrechten waren even hoog en geen instrument van economisch beleid, maar hadden slechts ten doel inkomsten voor de staat te leveren. Zo was ook de Assyrische economische politiek gericht op het veilig stellen van de import. Andere "economische" maatregelen hebben niet zozeer een economisch als wel een politiek doel. Als een Assyrische functionaris in Sidon t.t.v. Tiglath-Pileser III schrijft dat hij de Phoeniciërs toelaat hout te halen van de Libanon, maar verbiedt het te verkopen aan de Filistijnen en de Egyptenaren¹⁸, heeft dat een zuiver politiek-militaire achtergrond. De vijanden mogen niet in staat zijn de voor hen belangrijke grondstof hout te importeren waarmee schepen gebouwd kunnen worden, die in de strijd tegen Assyrië gebruikt zouden kunnen worden.

c) Imperialisme verklaard vanuit de interne situatie in Assyrië: de theorie van Wehler

Is het mogelijk het Assyrische imperialisme te verklaren vanuit de mentaliteit van de heersende klasse, net als in Rome? Kan er beweerd worden, in navolging van de theorie van H.U. Wehler, dat een bedreigde élite tot expansie overging om de aandacht van de problemen af te leiden?

Een vergelijking met Rome is in dit opzicht niet gemakkelijk, omdat Assyrië niet oligarchisch maar monarchaal geregeerd werd. Van een concurrentiestrijd tussen oligarchen die militaire roem nodig hadden voor persoonlijke successen is in Assyrië dan ook geen sprake. Toch was er één figuur die wel voortdurend militaire successen nodig had om zijn positie te rechtvaardigen, n.l. de koning. Aangezien Assyrië geregeerd werd door een absoluut monarch, is de "heersende élite" de koning zelf. De overige hoge functionarissen dankten hun positie niet aan politieke strijd in volksvergaderingen en een groot aantal cliënten, maar aan de gunst des konings. De koning was dus het centrum van het bestel. Maar zijn positie was zeker niet onbedreigd. Als men "de heersende élite" interpreteert als de persoon des konings dan zijn er zeker redenen de theorie van Wehler toepasbaar te verklaren. De macht van de koning was dan wel absoluut, maar de koning moest steeds zijn legitimiteit bewijzen en deze was niet altijd vanzelfsprekend. Het legitimiteitsprobleem speelt bij bijna alle neo-Assyrische koningen.

Tiglath-Pileser III was in 745 door een *staatsgreep* aan de macht gekomen. De legitimiteit van zijn koningschap was dus zéér bedenkelijk en hij moest die bewijzen. Dat deed hij in de eerste plaats door de keuze van zijn naam, die herinnerde aan Tiglath-Pileser I (1114-1076 v. Chr.) die Assyrië tot een groot rijk gemaakt had en met succes de Arameeën bestreden had. Hierin volgde Tiglath-Pileser III zijn voorganger meteen na: ook hij stichtte een groot rijk en wel vooral door te strijden tegen Arameeën en Chaldeeën. Als goed Mesopotamisch vorst heeft hij daarbij Babylonië ontzien uit respect voor de Babylonische tradities en greep hij pas in toen een Chaldeeër de Babylonische troon usurpeerde.

De drang naar de Middellandse Zee had ook al een lange traditie, die teruggaat tot Sargon van Akkad (\pm 2350 v. Chr.). Na hem hebben vele koningen erover gepocht dat zij de zee bereikt hadden, hun wapens in de zee wasten en ceders van de Libanon velden. Tiglath-Pileser III overtrof hen allen. Hij veroverde de Middellandse-Zee kust tot aan Gaza toe. De kust had grotere prioriteit dan het achterland; Damascus werd pas later aangevallen¹⁹.

Het bovenstaande is mutatis mutandis ook op Sargon II (722-705 v. Chr.) van toepassing. Ook hij kwam door een staatsgreep aan de macht. Hij stootte daarbij Salmaneser V (727-722 v. Chr.), de zoon van Tiglath-Pileser III, van de troon. Ook hij koos de naam van een fameuze voorganger, ook hij ondernam

grote veldtochten tegen Arameeën en Chaldeeën (o.a. Merodach-Baladan, op de Babylonische troon van 722-710 v. Chr.). Hij ondernam een grote veldtocht tegen Urartu, de machtige noorderbuur. Deze veldtocht (714 v. Chr.) is uitvoerig beschreven in de godsbrief aan Aššur en de grote goden. Volgens deze in de stad Assur geciteerde tekst vocht hij tegen Urartu op bevel van Aššur en Marduk (dus namens de hele beschaafde wereld, Assyrië en Babylo-nië), vernederde de goden van de vijand en behaalde grote buit²⁰. Sargon richtte zich eveneens op de Middellandse-Zee kust en kwam nog verder dan Tiglath-Pileser III: hij dwong de Egyptenaren handel te drijven met Assyrië.

De opvolgers van Sargon waren weliswaar zijn nakomelingen, maar toch was de legitimiteit van elk van hen omstreden. Sanherib kon n.l. zijn zoon-schap van Sargon niet gebruiken voor zijn legitimiteit. Sargon was op het slagveld gestorven, en, wat erger was, zijn lijk kon niet veilig meegevoerd worden naar Assyrië. Dit was kennelijk een straf van de goden op een zware zonde van Sargon. Er is een tekst overgeleverd waarin een Assyrische koning, waarschijnlijk Sanherib, door waarzeggers laat uitzoeken welke de zonde van Sargon was. Het antwoord op deze vraag kennen we niet doordat de tekst gehavend is, maar de zaak stond vast. Sanherib keerde zich meteen geheel van Sargon af. Hij verliet Sargons nieuwe hoofdstad Dūr-Šarrukin en maakte Ninevé tot hoofdstad; hij voerde vanaf het begin van zijn regering een andere, hardere, politiek t.o.v. Babylo-nië en hij noemde zijn vader niet één maal in zijn inscripties. Sanherib moest dus los van de erfopvolging zijn legitimiteit bewijzen²¹.

Ook Esarhaddons legitimiteit was zeer omstreden. Hij was weliswaar door zijn vader als opvolger aangewezen, maar hij was niet de oudste zoon en zijn andere broers betwistten zijn rechtmatigheid dan ook hevig. Zij vermoordden daarop zelfs hun vader Sanherib en Esarhaddon kon pas de troon bestijgen nadat zijn broers met militaire macht verslagen waren.

Esarhaddon benoemde twee opvolgers: Assurbanipal kreeg het hele rijk, terwijl Šamaš-šuma-ukin koning van Babylon moest worden. Esarhaddon poogde de betwisting van hun legitimiteit te voorkomen door alle vazalvorsten en gouverneurs een eed van trouw te laten zweren opdat ze deze regeling zouden accepteren. Maar een concurrentiestrijd tussen de broers bleef niet uit en tenslotte moest Šamaš-šuma-ukin een opstand, die hij georganiseerd had met steun in grote delen van het rijk, met de dood bekopen.

De strijd om de legitimiteit blijkt ook zonneklaar uit de koningsinscripties. Steeds wordt gehamerd op de steun van de oppergod Aššur en op de gunstige voortekens van de goden, die de juistheid van het koningschap bewijzen. De veldtochten werden dan ook nadrukkelijk op bevel van Aššur ondernomen.

Was dit imperialisme nu "manipulatief" of "naïef"? Ik denk zowel het één als het ander. Natuurlijk moest de aandacht afgeleid worden van opvol-

gingskwesities. Het behalen van het militaire succes op zichzelf legitimeerde de koninklijke positie, zoals de Romeinse successen het Romeinse oligarchische systeem wettigden. Maar de veldtochten hadden daarnaast wel degelijk ten doel mogelijke ontevreden met materiële voordelen tevreden te stellen. Door de rijke inkomst uit de veroverde gebieden konden steden in Mesopotamië belastingvrijdom genieten. Hoge aanzienlijken werden bevoordeeld met toewijzingen van het land waarvan zij inkomsten konden genieten en welke soms belastingvrij waren. Gedeporteerden werden hun toegewezen om als werkrachten te dienen. Ok gewone soldaten profiteerden door de plunderingen en in de steden werden soms feesten aangericht ter ere van het volk. Met al deze schenkingen kon de Assyrische koning of troonpretendent zich een aanhang verwerven, terwijl verslagen tegenstanders zoveel mogelijk uit de weg geruimd werden.

Het is in het licht van het bovenstaande begrijpelijk dat het Assyrische imperium te gronde ging toen geen enkele pretendent erin slaagde zijn legitimiteit te bewijzen. Na de dood van Assurbanipal streeden drie pretendenten jarenlang om de troon, maar zonder definitief succes. De spil van het rijk, waarom alles draaide, brak. Toen dan de Chaldeeën (alweer!) in opstand kwamen en ook nog een buitenlandse vijand zich aandienende (de Meden), was het snel gedaan met Assyrië.

Kunnen we nu zeggen dat één van de besproken theorieën een afdoende verklaring voor het Assyrische imperialisme biedt? Ik denk dat het niet juist is om alles aan één factor op te hangen. Het is ook niet zo dat het één *of* het ander waar is.

Assyrische koningen hadden inderdaad behoefte aan legitimatie. Zij verkregen die door een beroep op de goden maar vooral door militair succes. Economische motieven speelden echter ook een rol. Het militaire apparaat moest gevoed worden, de aanvoerders rijkelijk beloond; ook de bouw van grote steden, tempels en paleizen moest het prestige van de koning vergroten en daarvoor zijn vele economische hulpbronnen nodig. De verdedigings-theorie heeft op zichzelf een zekere waarde; Arameeën en Chaldeeën waren (ooit) echt een bedreiging voor Assyrië en Urartu werd inderdaad steeds sterker. Een naar legitimatie zoekende vorst wijst maar al te graag op een sterke vijand, die al vanouds als gevaarlijk bekend staat en die slechts met vereende krachten bestreden kan worden. Zo hangen de besproken verklaringsgronden in feite ten nauwste samen.*

Amsterdam, September 1984

R.J. VAN DER SPEK

* Deze studie is een onderdeel van het onderzoeksprogramma van de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit, "Integratieprocessen in de Oudheid".

NOTEN

- ¹ V.I. Lenin, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme: een populair opstel* (Moskou, 1966⁵; eerste druk 1917).
- ² H.U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus* (Keulen, 1972); Id, *Der Aufstieg des amerikanischen Imperialismus: Studien zur Entwicklung des Imperium Americanum 1865-1900* (Göttingen, 1974); Id, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen, 1973).
- ³ Cicero, *Cato*, 18; Plutarchus, *Vita Catonis Maioris*, 27, 2 “δοκεῖ δὲ μοι καὶ Καρχηδόνα μὴ εἶναι”.
- ⁴ Vooral E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, (Ithaca, New York 1968, 1976²) 16 vv.
- ⁵ Cf. W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome. 327-70 B.C.* (Oxford, 1979); K. Hopkins, *Conquerors and Slaves* (Cambridge 1978) 1-99.
- ⁶ M.A. Wes, H.S. Versnel, E.Ch.L. van der Vliet, *De Wereld van de Oudheid* (Groningen, 1978), 194-197.
- ⁷ D.J. Wiseman, ‘The Vassal-Treaties of Esarhaddon’, *Iraq* 20 (1958), 1-99; E. Reiner in: J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament* (Princeton 1969³), 534-541; Vgl. D.J. McCarthy, *Treaty and Covenant* (Rome 1978²), ch. 6 ‘Treaties from Assyria’. Zie voor een vergelijkende studie M. Weinfeld, ‘The Loyalty Oath in the Ancient Near East’, *Ugarit-Forschungen* 8 (1976), 379-414.
- ⁸ M. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the eighth and seventh centuries B.C.E.* Missoula, Montana, 1974; J. McKay, *Religion in Judah under the Assyrians*. London 1973. Hetzelfde was ook al betoogd door F.R. Kraus in zijn artikel ‘Assyrisch Imperialisme’ in *JEOL* 15 (1957-58) 232-239 (spec. 236), waar hij stelt dat de Assyrische koningen geen ideologie kenden. Recentelijk heeft Hermann Spieckermann in zijn *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (Göttingen, 1982) toch weer een lans gebroken voor een actieve Assyrische godsdienstpolitiek. Hij voert daar verscheidene interessante passages voor aan uit de Assyrische koningsinscripties, waarin sprake is van afgedwongen erbewijzen voor de Assyrische oppergod Aššur en (het beeld van) de Assyrische koning. Spieckermann gaat er vervolgens van uit dat de corruptie van de eredienst voor JHWH een teken is van de Assyrische bemoeizucht met de cultus. Toch is er in het Oude Testament *nergens* sprake van een (opgelegde) verering voor de god Aššur, maar wel steeds van Kanaänitische en Phoenicische goden en cultuspraktijken. De enige aanwijzing die we hebben voor een ingreep in de tempelbouw “terwille van de koning van Assur” vinden we in 2 Kon. 16:18. Kennelijk was de Assyrische bemoeizucht met de cultus niet erg ingrijpend, ondanks de stellige beweringen in de Assyrische annalen, afgezien dan natuurlijk de verwoesting van een tempel als strafmaatregel. De Assyrische koningen eisten in het algemeen, net als de Romeinse keizers, slechts respect voor de staatsgoden en de regerende monarch bij bepaalde gelegenheden, als b.v. verdragsluiting. Zelfs de Judeese monotheïstische kringen hebben daar niet veel protest tegen laten horen (vgl. Ezechiël 17:12-19).
- ⁹ Vgl. b.v. 2 Koningen 18:33-35. Uitvoeriger over de behandeling van onderworpen volken door Assyriërs en Perzen: R.J. van der Spek, ‘Cyrus de Pers in Assyrisch perspectief. Een vergelijking tussen de Assyrische en Perzische politiek ten opzichte van onderworpen volken’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 1-27 (Engelse samenvatting in *Persica* 10 (1982) 278-283).
- ¹⁰ F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon (Paris, 1912)*; W. Mayer, *Sargons Feldzug gegen Urartu 714 v. Chr. Text und Übersetzung*, *MDOG* 115 (1983), 65-132; A.L. Oppenheim, ‘The City of Assur in 714 B.C.’, *JNES* 19 (1960), 133-147, spec. 144^b sqq.

¹¹ A.K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Locust Valley, N.Y. 1975) 157-170 (bespreking p. 51-56).

¹² Susan Frankenstein, 'The Phoenicians in the Far West: A function of Neo-Assyrian Imperialism', in: M.T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda* (Kopenhagen, 1979) 263-294; J.N. Postgate, 'The economic structure of the Assyrian Empire', *ibid.* 193-222.

¹³ Josette Elayi, 'Les cités phéniciennes et l'empire à l'époque d'Assurbanipal', *RA* 77 (1983), 45-58; H. Tadmor, 'Assyria and the West: The Ninth Century and its aftermath' in: H. Goedicke & J.J.M. Roberts (edd.), *Unity and Diversity* (London, Baltimore 1975), 36-48; B. Oded, 'The Phoenician Cities and the Assyrian Empire in the time of Tiglath-Pileser III', *ZDPV* 90 (1974), 38-49.

¹⁴ R.B. Revere, "'No Man's Coast': Ports of Trade in the Eastern Mediterranean' in: K. Polanyi e.a. (edd.), *Trade and Market in the Early Empires* (Glencoe, Ill. 1957), 38-63.

¹⁵ C.J. Gadd, 'Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud', *Iraq* 16 (1954), 179-180; H. Tadmor, 'The Campaigns of Sargon II of Assur', *JCS* 12 (1958) 34; Prisma D uit Nimrud, Col. IV.

¹⁶ R. Borger, *Die Inschriften Assarhaddons Königs von Assyrien* (Graz, 1956) par. 17, ep. 37.

¹⁷ M. Austin & P. Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne* (Parijs 1972²), 129 vv.

¹⁸ J.N. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, (Rome, 1974), 391.

¹⁹ B. Otzen, 'Israel under the Assyrians' in: M.T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda* (Kopenhagen, 1979), 251-261.

²⁰ Zie n. 10, rr. 60, 92 en 314-317.

²¹ H. Tadmor, 'The Sin of Sargon', *Eretz Israel* 5 (1985) 150-162 (Hebr.) en 193 (Engl. summary); cf. P. Garelli, 'Les sujets du roi d'Assyrie' in: *La voix de l'opposition en Mesopotamie*, Colloque organisé par l'Institut des Hautes Etudes de Belgique (Brussel, 1973) 189-213, spec. 193-199; F.M.Th. Böhl, 'Ein Tauschurkunde aus dem fünften Regierungsjahr des Aššur-nādin-šumi (694 v. Chr.)' in: *Orientalia Neerlandica* (Leiden 1948) 116-137, spec. 117-8; R.J. van der Spek, *art. cit.*, *TvG* 96 (1983), 16-17.

HET SYRISCH: DE VERRE HORIZONTEN VAN EEN ANTIEKE CULTUUR*

Wanneer de 13de-eeuwse Syrische schrijver Barhebraeus, in zijn Wereldgeschiedenis, beland is bij de periode van de islamitische expansie, doet hij over de plaats van de Syrische wijsheid en wetenschap de volgende uitspraak:

"En temidden van de [moslims] stonden er filosofen op, en wiskundigen en geneesheren, die de ouden overtroffen door de precisie van hun kennis. Zonder op een ander fundament te bouwen dan op Griekse constructies, trokken zij bouwwerken van geleerdheid op, superieur door een meer verfijnde verwoording en een meer deskundige

*Op 15 juni 1985 werd te Leuven de zeventigste verjaardag gevierd van Prof. Dr. A. Van Roey, emeritus hoogleraar in de Griekse Patrologie, het Arabisch, het Armeens en het Syrisch. Aan de gevierde werd een feestbundel overhandigd met als titel: *After Chalcedon. Studies in Theology and Church History Offered to Professor Albert Van Roey for his Seventieth Birthday* (edited by C. Laga, J.A. Munitiz and L. Van Rompay), waarin de meeste artikelen van oriëntalistische inhoud zijn (Syrisch, Christelijk Arabisch, Koptisch, Armeens, Ethiopisch). Hieronder volgt de tekst van een rede die tijdens de viering uitgesproken werd door Prof. Dr. L. Van Rompay (RU Leiden).

bewijsvoering. Zo is het ertoe gekomen dat wij, [Syriërs,] die hun de geleerdheid hebben aangereikt door middel van de vertalers, die allen Syriërs waren, nu gedwongen worden hun om geleerdheid te vragen". [P. BEDJAN, *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum*, Parijs, 1890, p. 98, 13-18]

Wij weten niet welke gevoelens hier de overhand hadden bij de geleerde bisschop Barhebraeus, teleurstelling over het feit dat de eerste plaats afgestaan moest worden aan de Arabieren, of trots over de belangrijke bijdrage van de Syriërs. Maar in deze beschrijving wordt kernachtig een aspect tot uitdrukking gebracht dat wezenlijk is voor de plaats van de Syrische literatuur- en cultuurgeschiedenis in het geheel van de studiën van het Nabije Oosten.

Hoewel Barhebraeus hier ongetwijfeld de Syrische vertalers op het oog heeft die in de 9de en de 10de eeuw, in dienst van de Abbassieden-kaliefen te Bagdad, Griekse filosofische en wetenschappelijke werken vertaalden uit het Grieks in het Syrisch en uit het Syrisch in het Arabisch, mogen wij hierin inderdaad, boven deze concrete situatie uit, een illustratie zien van de brugfunctie tussen verschillende culturen, die de Syrische taal en haar gebruikers herhaaldelijk vervuld hebben in de geschiedenis.

Daarom heb ik deze tekst gekozen als uitgangspunt van mijn korte toespraak. Deze kan niet een presentatie bieden van het gehele, zeer omvangrijke, gebied dat professor Van Roey bewandeld heeft in eigen onderwijs en onderzoek, en in de wetenschappelijke begeleiding van anderen. Maar, met enkele beschouwingen omtrent het Syrische vakgebied — het gebied waarop de gevierde zich bij uitstek thuis voelt — hoop ik enkele lijnen te kunnen trekken van de ruimere kontekst waarbinnen een groot gedeelte van zijn activiteiten kunnen geplaatst worden.

Door zijn lange geschiedenis, de verscheidenheid van zijn literatuur en de vele domeinen waarop Syrische christenen zich gemanifesteerd hebben, kan het Syrische vakgebied langs vele toegangswegen betreden worden. De theoloog, de classicus, de historicus, de arabist zullen al gauw met het Syrisch geconfronteerd worden, hetzij in verband met de oud- of nieuwtestamentische versiones, de overlevering van andere, theologische of profane, teksten, de geschiedenis van het dogma, de kerkelijke of profane geschiedenis van het Nabije Oosten. Maar deze veelzijdigheid en wijdse vertakkingen van het Syrische vakgebied zijn niet een toevalligheid, een grilligheid in de zo complexe geschiedenis van het Nabije Oosten. Veeleer behoren ze tot de eigen karakteristieken van de Aramese en Syrische cultuurgeschiedenis, waarin adaptatie, acculturatie en transculturatie zich op vele wijzen manifesteren.

Arameeërs en Syriërs hebben nooit een politieke macht van betekenis gevormd. Na de val van het Aramese rijkje van Damascus in de 8ste eeuw vóór Christus, is er nooit meer een politieke eenheid of een Aramese staat

geweest. Toch doet zich pas ná die tijd de geweldige expansie van de Aramese taal voor, als kanselarijtaal in het Perzische Rijk, en als cultuurtaal in het Nabije Oosten. In de eerste eeuwen van onze tijdrekening komen diverse Aramese taalvormen tot literaire uitdrukking, bij groepen van verschillende ethnische en religieuze herkomst, als de Joden, de Samaritanen, de Mandeëen en de Syrische christenen.

Het Syrisch, de Aramese taal van de christenen in Syrië en Mesopotamië, is ontsproten in het Nabije Oosten van de laat-antieke tijd, een gebied dat in zijn geschiedenis grote beschavingen heeft zien opkomen en verdwijnen, en lange tijd de diepgaande invloed heeft ondergaan van de Grieks-Romeinse wereld. Het multi-culturele karakter van het Nabije Oosten in de vroeg-christelijke tijd is het noodzakelijk gegeven van waaruit men niet enkel de eigen aard en de eigen ontwikkeling van het Syrische christendom moet verklaren, maar dat ook in de latere tijd nog zijn stempel drukt op de positie van de Syrische cultuur temidden van de andere culturen en op de openheid ervan naar andere culturen toe. Dit geldt voor de Syrisch-christelijke minderheid in het Sassanidische Perzië, voor de Syriërs in het Oost-Romeinse Rijk, voor de Syrische vertalers onder de Abbassieden, waarover Barhebraeus sprak, voor de Syrische *dhimmî's*, of beschermde minderheden in de moslim-wereld, voor de Syrische *millet* onder de Ottomanen, en misschien zelfs voor de Syrische diaspora in de moderne tijd.

De christelijke missionarissen hebben vanuit Jerusalem of vanuit Antiochië vlug hun weg gevonden naar het binnenland van Syrië, naar Edessa en Mesopotamië. Hun aanwezigheid heeft er geleid tot het ontstaan van eigen Syrische vormen van christendom, met duidelijk andere accenten dan de meer centrale en beter bekende Griekse traditie. Het Syrische christendom heeft zich ontwikkeld in de marge van deze Griekse traditie, maar nooit geheel los ervan en nooit geïsoleerd. De wegen naar Syrië lagen open voor talrijke invloeden uit het Westen. Maar zij werden niet slechts in één richting bewandeld, en de Syrische wereld heeft een actieve rol gespeeld in de vroege geschiedenis van het christendom. De Syrische bijdragen aan de vroege ontwikkeling van het christelijke dogma zijn belangrijk en veelvuldig geweest. Weliswaar hebben vele stromingen geen erkenning gevonden in de westerse wereld. Verscheidene theologische leerstellingen van Syrische origine zijn, vanuit de latere "orthodoxe" traditie, als ketterijen afgewezen, en de Syrische ascetische idealen van extreme zelfbeteugeling en wereldvreemdheid hebben bij de, blijkbaar meer bezadigde, westerlingen weinig navolging gevonden. In de westerse literatuur, van de Oudheid tot nu, is Syrië vaak het land van ketterijen en excessen. Gregorius van Tours verhaalt in zijn *Historia Francorum* (eind 6de eeuw) dat de jonge Vulfilaius, in Gallië, zijn leven wilde wijden aan het stylitisme, het

zitten op een zuil, zoals dat in het Oosten door asceten vaak beoefend werd. Maar de bisschoppen snelden toe en maanden hem aan naar beneden te komen, met de duidelijke mededeling “je bent hier niet in Syrië” [B. KRUSCH — W. LEVISON, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Merovingicarum*, I, 1, ed. 2a, Hannover, 1951, p. 382 — vrije weergave].

De bestudering van het Syrische christendom is echter noodzakelijk om een inzicht te krijgen in de breedte en de pluriformiteit van de oude christelijke traditie. Steeds meer wordt in het hedendaagse onderzoek het belang van het Syrische gebied erkend. Voor de vroege periode komt hierbij de Syrisch-Antiocheense theologie duidelijk naar voren, met haar impact op de grote concilies van de 5de eeuw. Voor de latere periode is in de afgelopen decennia, niet in het minst door het werk van Leuvense onderzoekers, waaronder professor Van Roey, de Syrisch-monofysitische theologie uit de vergeethoek van de ketterijen gehaald, en in haar juiste kontekst geplaatst. In het gebied van de vroeg-christelijke literatuur stoot men vaak op Syrië, waar verscheidene apokriefen zijn ontstaan, en van waaruit vele theologische, historische, liturgische, ascetische en hagiografische teksten verspreid zijn geraakt in de Griekse wereld en in de andere gebieden van het Christelijk Oosten, voornamelijk Egypte en Armenië.

Bij de bestudering van geschriften en ideeën uit de vroeg-christelijke tijd is het vaak zeer moeilijk of geheel onmogelijk om de grens te trekken tussen Grieks en Syrisch. De taal waarin een tekst is overgeleverd biedt zeker geen betrouwbaar houvast. Heel wat teksten zijn vertaald uit het Grieks in het Syrisch, waarbij soms het Griekse origineel verloren gegaan is. Omgekeerd vindt men Syrische teksten in een Griekse, Armeense of Koptische vertaling.

Deze veeltaligheid van het christendom in het Nabije Oosten en het schijnbaar grillige door elkaar lopen van de tradities in de diverse talen, moeten verklaard worden vanuit het multi-culturele karakter van het gebied, zoals dit gegroeid is doorheen een lange geschiedenis en zijn hoogtepunt bereikt heeft in het late hellenisme en het vroege christendom.

Vanaf de 4de eeuw worden in toenemende mate Grieks-christelijke werken vertaald in het Syrisch. De Griekse interpretatie van het christendom, die vorm kreeg in de concilies en in de werken van de grote kerkvaders van de 4de eeuw, gaat dan steeds meer de ontwikkelingen in het Oosten bepalen. Maar ook deze nieuwe beweging moet geplaatst worden in de ruimere kontekst van de eeuwenoude wisselwerking en wederzijdse bevruchting van hellenisme en oriëntalisme in het Nabije Oosten.

De oosterse overlevering van Griekse teksten, waaronder de Syrische de voornaamste plaats inneemt, mag niet gezien worden als een zijpad van de Griekse literatuurgeschiedenis en patrologie — een zijpad dat klassiek ge-

vormde onderzoekers lange tijd slechts node betraden, en liefst met enige onverschilligheid links lieten liggen. Deze Syrische vertalingen, die uiteraard belangrijk zijn voor een goede kennis van de originelen, en die vaak, door de hoge ouderdom van de manuscripten, gewichtig zijn bij de tekstconstitutie, zijn in vele gevallen een integrerend bestanddeel geworden van de eigen Syrische cultuur, en moeten ook vanuit deze kontekst benaderd worden. De Syrische overlevering van auteurs als Theodorus van Mopsuestia en Severus van Antiochië, van wie in het Grieks heel weinig bewaard is, kan niet los gezien worden van de belangrijke plaats die deze auteurs bij de Syriërs hebben ingenomen, respectievelijk in de Oost-Syrische en de West-Syrische kerk.

In dit opzicht is er veel gebeurd de jongste jaren. Men kan gerust stellen dat de twee disciplines, de Griekse patrologie en de Syrische literatuurgeschiedenis, meer naar elkaar toe gegroeid zijn. Ik zou hier een groot aantal voorbeelden kunnen geven, allerhande publicaties, congressen en initiatieven in de jongste jaren. Maar in dit opzicht is de Katholieke Universiteit te Leuven reeds geruime tijd leidinggevend. Al van in het begin van de eeuw, en zelfs nog vroeger, zijn Leuvense patrologen ook actief op het terrein van de oosterse literaturen en verscheidenen onder hen hebben uitgemunt in de Syrische studiën. Dit typisch "Leuvense model", de symbiose van de Griekse patrologie en de Syrische studiën, is ook zeer duidelijk aanwezig in het werk van professor Van Roey. Niet enkel heeft hij zich, in zijn studie en tekstuitgaven, beziggehouden met de Syrische overlevering van belangrijke Griekse auteurs als Gregorius van Nazianze, Gregorius van Nyssa en Theodotus van Ancyra, maar ook heeft hij zich bijzonder gewijd aan de ontsluiting en bestudering van de christologische literatuur van de 6de eeuw, waarin de Syrische expressie en verwerking van de Grieks bepaalde theologie te voorschijn komt, en waarin eens te meer de taalgrens tussen Grieks en Syrisch zeer vaag en transparant wordt.

Ik heb met deze beschouwingen willen duidelijk maken dat de beoefening van de Syrische studiën niet enkel belangrijk is om de literatuur, de geschiedenis en de cultuur van één bepaalde groep in het Nabije Oosten, namelijk de Syrische christenen, te leren kennen, maar dat deze studiën een organische plaats hebben binnen het geheel van de studiën van de oude wereld en het Nabije Oosten. Door zijn wortels in de Oudheid, ontsproten in het laat-antieke, gehelleniseerde Oosten, door zijn eigen bijdrage aan de christelijke cultuurgeschiedenis én aan de filosofische en wetenschappelijke traditie van de islam, situeert het Syrisch zich in de traditieketen van de Europese beschavingsgeschiedenis, wezenlijk verbonden met, en onmisbaar voor, vele van de overige disciplines die op deze weg liggen. Als dusdanig past het binnen het curriculum van de Letterenfaculteit én van de Theologische Faculteit,

temidden van andere vakken die vooral aan deze universiteit zozeer gekoesterd worden.

De belangrijke plaats van het Syrisch is niet nieuw in de Europese wetenschapsbeoefening. Men kan hiervoor reeds verwijzen naar de vroeger humanistische traditie. Na de herontdekking van het Grieks, het klassiek Latijn en het Hebreeuws, heeft inderdaad, temidden van de oosterse talen, het Syrisch zich al vlug mogen verheugen in een grote belangstelling. Weliswaar was de eerste aanzet hiertoe gegeven vanuit een niet-wetenschappelijke motivatie. Voor het 5de Concilie van Lateranen (vanaf 1512) wilde paus Julius II in staat zijn te oordelen over de inhoud van de liturgische teksten van de Maronieten, die in het Syrisch gesteld waren. Voor dat doel werd aan de Italiaanse humanist Theseus Ambrosius opdracht gegeven de Syrische taal te leren. Dit deed hij, gebruik makend van de diensten van een Arabisch sprekende Jood, die als tolk diende tussen Ambrosius en twee Maronieten, een priester en een subdiaken. Na het Concilie begon Ambrosius het Syrisch te doceren aan de universiteit van Bologna. De beroemde Widmanstetter heeft daar Syrisch geleerd. In 1539 liet Ambrosius een eerste schets van de Syrische taal verschijnen, meteen de eerste Europese publicatie waarin Syrische karakters gebruikt werden. Vanuit Italië heeft de studie van het Syrisch zich verder verspreid over Europa.

In onze streken is het vooral de naam van Andreas Masius, afkomstig uit Lennik, bij Brussel, en oud-leerling van het Leuvense "Collegium Trilingue", die met de opbloei van de Syrische studiën verbonden is. Ook Masius heeft zijn kennis van het Syrisch opgedaan in Italië, zij het niet bij Ambrosius, maar bij een Syrisch-Jacobitische priester uit Mardin, die hij omstreeks 1550 gedurende enige tijd in Rome ontmoette. De beknopte Syrische grammatica en dictionnaire die Masius in 1571 publiceerde bij Plantijn, als appendix bij de Antwerpse Polygot, zijn pionierswerken in dit gebied. Weliswaar hebben ze nu geen grote wetenschappelijke waarde meer. Maar in deze en in andere werken maakte Masius gebruik van belangrijke, later verloren gegane Syrische handschriften, waaruit hij geregeld citeert. Eén ervan was een codex unicus van een gedeelte van de Syro-Hexaplarische bijbelversie. Daarom duiken zijn naam en zijn werken toch nog regelmatig op in de moderne wetenschappelijke literatuur. Een inhoudsrijk artikel over de Syrische studiën van Andreas Masius heeft professor Van Roey enige jaren geleden laten verschijnen in het tijdschrift *Orientalia Lovaniensia Periodica* [9, 1978, p. 141-158].

De opbloei van de Syrische wetenschap in de 16de eeuw kan niet los gezien worden van de geschiedenis van de Syrische kerken in deze periode. Over de Maronieten heb ik zopas reeds gesproken. Hun verdere toenaderingspogingen tot de Rooms-katholieke kerk gaven de aanzet tot de taalkundige en weten-

schappelijke interesse in het Syrisch. Masius' Syrische taalkennis stamde van een Syrisch-orthodoxe (of Jacobitische) geestelijke. Enige tijd later, in 1553, zou Masius in Rome in contact komen met een Nestoriaanse monnik, Sullāqā, uit het klooster van Rabban Hormizd, nabij Alqosh. Deze geestelijken waren in Rome in verband met de herenigingspogingen die in die tijd ondernomen werden tussen de Roomse kerk en diverse oosterse kerken. Hoe men vanuit de 20ste eeuw ook moge oordelen over deze toenaderingen en gedeeltelijke herenigingen tussen Rome en de oosterse kerken, ze hebben ongetwijfeld bijgedragen tot een betere kennis van de talen en culturen van het oosterse christendom in Europa. Er werden instituten opgericht die, behalve de religieuze problematiek, ook de wetenschappelijke studie ter harte namen. Men denke aan het Maronitisch College te Rome, gesticht in 1584. In deze zelfde lijn past ook het Armeense Mechitaristenklooster, gesticht in 1717 in Venetië, van waaruit later de Weense Mechitaristenvestiging tot stand kwam.

Ook in de 19de eeuw is er een duidelijke band tussen kerkgeschiedenis en wetenschapsbeoefening. Dan zijn het de protestantse missionarissen, aanvankelijk Amerikaanse Presbyterianen en Episcopalen, later ook Engelse Anglicanen, die zich, in het kader van hun zendingsactiviteiten bij de Syriërs en Nestorianen, toeleggen op de studie van de Syrische taal en literatuur. Hierdoor hebben zij, op hun beurt, een impuls gegeven aan de Syrische wetenschapsbeoefening. Niet enkel was deze merkbaar in de westerse geleerde wereld, maar ook groeide in het Syrische thuisland, in het Ottomaanse en het Perzische Rijk, bij de Syrische christenen zelf een belangstelling voor de eigen taal, cultuur en geschiedenis. Niet in het minst door de installatie van drukpersen in het gebied en door het literaire gebruik van de moderne, gesproken Syrische dialecten, is bij de Syriërs in de oude woongebieden een besef gegroeid van de eigen culturele en religieuze identiteit.

Het Syrisch is inderdaad geen dode taal en geen dode cultuur. In vele opzichten wordt de lijn van de traditie, van de apostoliosche tijd en van de roemrijke geschiedenis van de oude Syrische kerk, tot op onze dagen voortgezet door de Syrische christenen van het Nabije Oosten. Hoewel in dit opzicht minder actief dan bijvoorbeeld de Armeniërs, is er bij de moderne Syriërs van verschillende gezindten een duidelijk groeiende belangstelling aanwezig voor de studie van de eigen religieuze en culturele traditie, een belangstelling die zich ook uit in een, zij het nog bescheiden, participatie aan de westerse wetenschapsbeoefening op dit gebied.

Allerhande ontwikkelingen en tragische gebeurtenissen, die het gevolg zijn van de woelige geschiedenis van het Nabije Oosten in deze eeuw, hebben de situatie van de Syriërs en van andere christelijke minderheden grondig veranderd. Een geheel nieuw gegeven daarbij is de emigratie, sinds het begin van de

eeuw, van grote aantallen Syriërs uit hun oorspronkelijke woongebieden. De geografische grenzen van de Syrische cultuurgeschiedenis, die tot voor enige decennia bepaald werden door het gebied van Tur 'Abdin in Oost-Turkije en door de bergen van Kurdistan in Irak en Iran, zijn nu voor goed opengebroken. De verspreiding van de Syriërs over de hele wereld, van Seleucia-Ctesiphon tot San Francisco, en van Antiochië tot Hengelo, om maar twee willekeurige plaatsen te noemen — San Francisco, waar veel Nestorianen wonen, en Hengelo, in Nederland, een centrum van de Syrisch-Orthodoxen, in de buurt waarvan ook een Syrisch klooster staat en bloeit, — deze verspreiding heeft een nieuwe fase ingeluid in de Syrische cultuurgeschiedenis, een fase waarin eens te meer adaptatie aan vreemde culturen en maatschappijen gepaard gaat met een zeer bewust vasthouden aan de eigen traditie, in religieus en cultureel opzicht.

Op 21 juni 1984 heeft de Syrisch-orthodoxe patriarch, op doorreis van Damascus naar Nederland, in Rome een ontmoeting gehad met paus Johannes Paulus II. In de gemeenschappelijk uitgegeven verklaring is de mentaliteitsverandering duidelijk van de katholiek-monofysitische dialoog, die nu eindelijk — na vele eeuwen scheiding — door een oecumenische geest van respect en broederlijkheid bepaald wordt. Hoe modern ook in dit opzicht, toch voert deze gemeenschappelijke verklaring ons in haar theologische en christologische paragrafen onvermijdelijk en regelrecht terug naar de 5de eeuw, naar de dogmatische discussies rond het Concilie van Chalcedon. Dit concilie wordt niet genoemd in de verklaring, evenmin wordt er uitdrukkelijk gesproken over de ene of de twee naturen in Christus — het eeuwige punt van discussie. Maar de, eerder vage, omschrijving van de geloofsleer, ademt in haar terminologie en benadering geheel de geest uit van de 5de eeuw, en doet ons terugdenken aan de diverse Henoticon-edicten, die de Byzantijnse keizers aan de verscheurde kerken wilden opleggen, zonder succes. Nu, 15 eeuwen later, in de nieuwe situatie van de 20ste eeuw, zijn het de kerken zelf die deze documenten opstellen [cf. *Het Christelijk Oosten*, 37, 1985, p. 37-41].

Uit dit kleine voorbeeld, gekozen temidden van vele andere, blijkt dat in het geval van de Syrische cultuurgeschiedenis — zoals uiteraard in vele andere gevallen — heden en verleden noodzakelijk en onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn. Hieruit blijkt ook de actualiteit van de studie van de Chalcedoniaanse en de Post-Chalcedoniaanse periode, van het werk van professor Van Roey, en — naar ik hoop — van de bundel die wij straks willen aanbieden.

Bij het begin van mijn uiteenzetting heb ik een passage geciteerd uit het werk van de 13de-eeuwse Syrische schrijver Grigor Abu'l-Faradj, beter bekend als Bar 'Ebroyo, Ibn al-'Ibri of Barhebraeus. Bij deze uiterst productieve en enorm veelzijdige auteur, die als mafriyaan voor het Oosten het op één na

hoogste ambt bekleedde in de Syrisch-orthodoxe kerk, had ik nog meer passages kunnen vinden als voorbeelden of illustraties van mijn voorstelling van de Syrische cultuurgeschiedenis, in haar relatie tot de Griekse wijsheid, in haar brugfunctie tussen klassieke cultuur en islam, in haar creatief aanpassingsvermogen aan andere culturen. De erudiete bisschop Barhebraeus, zoon van een Joods geneesheer, en op twintigjarige leeftijd bisschop in de Syrische kerk, auteur van werken in het Syrisch én in het Arabisch, groot kenner van Aristoteles en van de Griekse wetenschappen, die tegelijkertijd trouw was aan het beste van de Syrische traditie, en die zijn volk met waardigheid geleid heeft temidden van Kruisvaarders en Mongolen, brengt in zijn persoon en werk inderdaad vele eigen aspecten van de Syrische cultuur tot uitdrukking. Als ik hem hier naar voren haal, loop ik daarmee vooruit op de vieringen die volgend jaar, op diverse plaatsen, zullen georganiseerd worden, ter herdenking van de 700ste verjaardag van zijn overlijden, in 1286. Al wil ik me verder niet overgeven aan enige vergelijking tussen de geleerde Syrische prelaat en de vandaag te vieren hooggeleerde zeventigjarige kanunnik — uit vrees misschien één van beiden tekort te doen — kan ik toch niet nalaten nog even bij Barhebraeus te verwijlen en te besluiten met een tweede citaat van hem, uit een heel ander werk, en zonder enig verband met het onderwerp van onze uiteenzetting. Het luidt als volgt:

“Iemand wiens hoofd lichtjes naar rechts neigt, en wiens knieën bij het wandelen gestrekt worden op een regelmatige wijze, en die wanneer hij wandelt zijn armen beweegt, en die, wanneer hij zit, zijn hand laat rusten boven op zijn heup, en die niet veel tijd verliest met het ongeordend in het rond kijken — ik ontdek hierin professor Van Roey — zo iemand is een gezegende in al zijn bewegingen en in al zijn handelingen; hij is van nature uitmuntend” ... “en zal lang leven” [E.A.W. BUDGE, *The Laughable Stories Collected by Mâr Gregory John Bar-Hebraeus*, London, 1897, p. 150 en 154, nr. 684 en 714].

Leiden

L. VAN ROMPAY

TEXTE AUS DER UMWELT DES ALTEN TESTAMENTS (TUAT)

De publicatie van het in de titel genoemde verzamelwerk is sinds de bespreking van de eerste aflevering (*Phœnix* 28, 1982, 45 vv.) gestadig voortgegaan en kort geleden werd deel één voltooid. Het omvat zes afl. en draagt de titel *Rechts- und Wirtschaftsurkunden. Historisch-chronologische Texte* (Gütersloh, Gerd Mohn; 8vo, 671 pag.; prijs DM 414.—, bij intekening; los DM 482.—). Het resultaat is een omvangrijke selectie met een grote verscheidenheid van teksten in nieuwe vertalingen, goed gepresenteerd en verzorgd

uitgegeven. Het boek biedt in vergelijking met soortgelijke publicaties op verschillende punten een andere, soms wat uitgebreidere keuze, waarbij ook recent materiaal is opgenomen (Adadnirāri-stèle uit Tell Rimah; bilingue standbeeld uit Tell Fekheriye; beeld van Darius I uit Susa). Verschillende teksten vindt men in verbeterde versie, o.a. ten gevolge van nieuwe ontcijfering, reconstructie of interpretatie (beeld van Idrimi; Cyrus-Cylinder; Behistun-inscriptie van Darius). Het positieve oordeel wordt echter getemperd door de exorbitant hoge prijs die dit standaardwerk voor particuliere bezitters haast onbereikbaar maakt. Het verbaast dat de afzet- en subsidiemogelijkheden voor dit boek in het Duitse taalgebied blijkbaar zo beperkt zijn (geacht werden), dat de uitgever zijn product haast uit de markt moest prijzen.

De bundel nodigt, niet alleen vanwege de prijs, uit tot vergelijking met soortgenoten, b.v. Pritchard's *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (Princeton 1969³, geb., 710 pag., 4 to), dat men voor ca. fl. 200.— in bezit kan hebben en dat ook teksten die in deel 2 en 3 van *TUAT* zullen verschijnen omvat. Deel 1 bevat wat in *ANET* in de rubrieken 'legal texts', 'historical texts', 'letters' en 'miscellaneous texts' in totaal ca. 300 pag. (in twee kolommen) beslaat. *TUAT* I/1, "Rechtsbücher", overlapt *ANET* geheel; het laatste werk biedt bovendien de volledige tekst der Assyrische wetten, het edict van Ammišaduqa, en meer Hettitische instructies. Ook de meeste teksten uit I/2, "Staatsverträge", vindt men in *ANET*, dat echter geen verdragen tussen de Hettieten en Ugarit biedt (twee in *TUAT*), maar dit compenseert via meer Hettitische verdragsteksten (met Amurru en Mitanni) en met twee teksten uit Alalach. Er is een behoorlijk verschil tussen *ANET* en *TUAT* I/3, "Dokumente zum Rechts- und Wirtschaftsleben". Het meerdere of nieuwe van *TUAT* betreft Sumerische oorkonden (3e dynastie van Ur; 10 p.), een ruime keuze uit documenten uit Alalach en Ugarit, een belangrijke sectie Egyptische oorkonden (27 p., met o.a. de tekst van de Steen van Rosetta) en 15 p. teksten uit het oude Zuid-Arabië. De meeste in *TUAT* voorkomende Hebreeuwse, Arameese en Punische teksten vindt men ook in *ANET*.

T.a.v. *TUAT* I/4-6, gewijd aan "Historisch-chronologische Texte" (bijna 400 p.), zijn de bevindingen als volgt. I/4 biedt veel meer historische teksten in het Sumerisch (Römer, 64 p.); alleen de 'Sumerische Koningslijst' vindt men ook in *ANET*. De Akkadische tekstkeuze vertoont veel meer overeenkomst en beide werken bieden een selectie uit langere documenten (vooral van de Assyrische koningen) van die passages die betrekking hebben op het westen. De selecties in *ANET* zijn soms wat langer, *TUAT* biedt meer verschillende teksten, waaronder enkele nieuwe. Beide geven de volledige 'Cyrus-cylinder' (Borger in *TUAT* inclusief het aangevoegde fragment), maar *ANET* biedt meer uit de inscripties van Nabonidus en uit de 'Babylonische Kroniek'. Een

opmerkelijk verschil is het volledig ontbreken in *TUAT* van “chronologische teksten”, zoals koningen- en eponiemenlijsten, terwijl zulke lijsten voor Sumerië, Ugarit, en de Egyptische 18e dynastie wel geboden worden. Het omvangrijke Babylonische-assyrische materiaal zou, inclusief de eponiemenlijst en eponiemenanon, te veel ruimte gevraagd hebben en men kan het thans overzichtelijk bijeen vinden in het *Reallexikon der Assyriologie* (“Königslisten und Chroniken”), deel 6 (1980), 77-135. Toch zou een lijst van Assyrische en Babylonische koningen tussen de 10e en 6e eeuw v. Chr. nuttig zijn geweest als referentiekader. Waardevol is in *TUAT* de geheel herziene en verbeterde editie van de ‘Behistun-inscriptie’ van Darius (Borger en Hinz). In het aan de Hettieten en Syrië-Palestina gewijde I/5 vindt men een ruime keus uit de Hettitische koningsincripties, die de twee pagina’s in *ANET* in het niet doet verdwijnen. De veertig pagina’s bieden diverse annalen (o.a. van Hattusilis I), en voorts het ‘Edict van Telepinus’ en de ‘Apologie van Hattusilis’ (door Kümmel en Otten). Deze sectie weerspiegelt de overtuiging dat de Hettitische historiografie ook voor de Oudtestamentische wetenschap van betekenis is (cf. H. Cancik, *Grundzüge der hethitischen und alttestamentlichen Geschichtsschreibung*, 1976). Deze aflevering biedt voorts enkele teksten uit Alalach, waaronder de belangrijke inscriptie op het standbeeld van Idrimi in volledig nieuwe bewerking (Dietrich-Loretz). Tenslotte een dertiental brieven uit Ugarit en El-Amarna, waaronder een brief uit Kumidi en drie Ugaritische brieven die betrekking hebben op Alašia, (een deel van) Cyprus. De selectie is hier veelzijdiger, maar qua omvang beduidend geringer dan die van *ANET* waarin Albright een dertigtal Amarna-brieven vertaalde. In *TUAT* I/6 vindt men een grote afdeling Egyptische historische documenten, door Kaplony-Heckel, van bijna 100 pag. Slechts de beschrijving van Kamose’s verdrijving van de Hyksos en (uiteeraard) de ‘Israël-stèle’ van Merneftah vindt men in beide (de laatste in *ANET* onder “hymnen”). De ruime selectie in *TUAT* legt voor Egypte het accent op het 1e millennium met o.a. veel aandacht voor teksten van de 25e of Nubische dynastie (Pije, Taharka) en voorts teksten van Psammetichus I, Udjahorresenet (onder Cambyses en Darius I), Darius’ beeld uit Susa en de ‘Satrapenstèle’ met het decreet van Ptolemaeus I Soter. Vrijwel alle Hebreeuwse, Arameese, Phoenicische en Moabitische historische teksten (door Conrad, Delsman en H.-P. Müller) vindt men eveneens in *ANET*. De laatste sectie met 18 pag. Oud-Zuidarabische incripties (door W.W. Müller) verschilt in omvang en samenstelling positief van wat *ANET* biedt.

De keuze van het Egyptische materiaal, met nadruk op het 1e millennium,, berust op een redactionele beslissing, evenals de ruimte gereserveerd voor het in het algemeen zeer onbekende materiaal uit het Pre-islamietische Arabië. Een aanmerkelijk vergrote selectie van het Hettitische en Syro-Palestijnse materiaal

uit het 2e millennium v. Chr. is het resultaat van nieuwe tekstvondsten en verbeterde tekstreconstructies, en verraaft de toenemende betekenis van deze “westerse” teksten voor de oudtestamentische wetenschap. T.a.v. het latere materiaal uit de Levant was nauwelijks sprake van een selectie: de meeste belangrijke teksten zijn opgenomen, een logisch gevolg van hun betekenis en hun betrekkelijk kleine aantal. In enkele gevallen had men zelfs een wat uitvoeriger bestand mogen verwachten, b.v. meer oorkonden uit Elefantine, de Arad-ostraca, en meer Amarna-brieven. De situatie t.a.v. Mesopotamië ligt wat ingewikkelder, vooral als we de “wetten” en latere historische teksten, beide een ‘must’, buiten beschouwing laten. We constateren ruime aandacht voor bronnen in het Sumerisch. De Sumerisch geschreven historische teksten werden als “paradigma van historische litteratuur” gekozen en volledig vertaald. De Sumerische rechtsoorkonden, alle uit de tijd van de 3e dynastie van Ur (21e eeuw v. Chr.), boden de mogelijkheid een goed gedocumenteerde, synchrone, doorgaans buiten de kring der assyriologen niet erg bekende groep rechtsoorkonden te presenteren. Het alternatief van een diachrone selectie van materiaal uit diverse regio's werd weinig aantrekkelijk geacht.

De gemaakte keuzes kunnen verschillend beoordeeld worden. De bewuste complementariteit t.o.v. een collectie als *ANET* biedt duidelijk voordelen, omdat de hoeveelheid in goede vertalingen beschikbare teksten er door toeneemt. Voorkeur voor in selecties doorgaans verwaarloosde of nieuwe tekstgroepen is eveneens toe te juichen, zeker als het materiaal betreft dat voor het Oude Testament, de invalshoek van deze reeks, duidelijke relevantie heeft. Een aantal van de, onvermijdelijk, in dit deel opgenomen teksten is echter zo algemeen bekend en toegankelijk, ook in het Duits (b.v. in het *Religionsgeschichtliches Textbuch zum Alten Testament*, Göttingen 1975; in het *Textbuch zur Geschichte Israels*, Tübingen 1979²; in Donner-Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1973-79), dat heruitgave niet perse nodig lijkt (zeker gezien de in de rekening gebrachte prijs). Vragen kunnen ook rijzen t.a.v. de keuze voor vrij veel Sumerisch tekstmateriaal, hoe belangwekkend de teksten op zichzelf ook zijn. De afstand tot het Oude Testament is soms (historisch en cultureel) vrij groot en hun opname betekent bij beperkte ruimte dat andere keuzes niet verwerkelijkt konden worden. Wat de rechtsoorkonden betreft is het volledig ontbreken van Akkadische documenten uit het 2e en 1e millennium v. Chr. m.i. te betreuren. Men zou daarvoor wel een aantal overbekende andere teksten hebben willen opofferen. Oorkonden uit Mari en Nuzi zouden gezien hun rol in de Bijbelwetenschap aantrekkelijk geweest zijn, ook om verouderde vertalingen te verbeteren en misbruik recht te zetten. Ook het volledig ontbreken van Akkadische brieven met hun veelsoortige informatie op politiek, sociaal en religieus terrein (pastoraal nomadisme; rechtspraak

en bestuur; landbouw, veeteelt, handel en nijverheid; verbondssluiting en census; diverse aspecten van het Assyrisch militarisme) is te betreuen, maar haast traditioneel.

De wel geboden tekstgroepen kunnen uiteraard ook slechts een selectie zijn, ook de omvangrijke groep Sumerische historische teksten, die een meer paradigmatische functie hebben (de "hervormingsteksten" van 'Urukagina' ontbreken echter). Een bezwaar, vooral door ruimtegebrek veroorzaakt, is de noodzakelijke beperking van het commentaar, al is hier variatie. De inleidende opmerkingen zijn meestal sterk geconcentreerd op de tekst(geschiedenis) en bibliografie (die niet gemist kan worden), maar geven m.i. lang niet altijd voldoende algemene informatie over historische achtergrond, tekstgenre, tekst-opbouw e.d. Een voorbeeld is de wel zeer summiere inleiding tot de "Vazalverdragen" (aldus de naam in de *editio princeps*, die zeker om commentaar vraagt) van Esarhaddon. Het commentaar bij de teksten in de vorm van voetnoten is uiteraard overwegend taalkundig, met verklaring van woorden en namen, en minder exegetisch gericht. Sommige categorieën teksten beginnen zonder enige introductie (bv. in I/3). Bij de Sumerische rechtsoorkonden zou men enige informatie mogen verwachten inzake de rechtspraak en procesvoering en de aard der opvallend beknopte protocollen, die ons voor allerlei vragen plaatsen. Bij sommige Egyptologische bijdragen is het inleidend materiaal wat uitvoeriger, terwijl daar de presentatie van lange teksten is verbeterd door indeling in paragrafen met eigen opschriften (Edel in het verdrag tussen Ramses II en Hattusilis III; Kaplony-Heckel bij de Steen van Rosetta; Kausen bij de stèle van Pije). Andere vertalers zien af van een nadere indeling met opschriften (b.v. Borger bij de lange tekst van de genoemde "vazalverdragen", die hij wel in 106 paragrafen indeelde). Dit weerspiegelt wellicht verschillende vaktradities die de redactie niet heeft kunnen/willen gelijktrekken.

De gemaakte opmerkingen betreffende ten dele zaken secundair belang, zij het soms voor de lezer niet ondienstig. Het commentaar bij deze vaak moeilijke en vreemde teksten blijft een structureel probleem voor verzamelbanden die het accent op de presentatie van de tekst leggen. Het lijkt alleen oplosbaar door kleinere, homogene collecties van teksten uit te geven. De keuze der teksten is altijd betwistbaar. In dit geval kan men zeker ook kritische vragen stellen, maar de kwaliteit van het gebodene staat niet ter discussie en daarom is het boek toch een (dure) aanwinst. Het brengt een aanzienlijk aantal teksten binnen bereik van niet-specialisten. Die zullen, al lezend, wel tot de overtuiging komen dat een breder en grondiger studie nodig is wil men ze voor eigen onderzoek (b.v. in de bijbelwetenschap) kunnen gebruiken. Die overtuiging wordt versterkt wanneer soms wel wat meer aandacht aan historische en literaire vragen wordt geschonken (Kaplony-Heckel bij de 'Israël-stèle'; Römer bij de Mesopotamische 'jaarnamen'). Borger doet dat vooral op twee

plaatsen waar geen tekst in vertaling wordt geboden, bij de 'Moord op Sanherib' (391 v.) en de 'Hofstaat van Nebukadnezar' (504v.). Het lijkt wel of de beschikbaarheid van een te vertalen originele tekst de mogelijkheid van een uitvoeriger commentaar uitsluit. Het moet mogelijk zijn tot een betere combinatie van beide te komen, want de lektuur van de vertaalde teksten roept bij de gemiddelde lezer onherroepelijk allerlei vragen op naar achtergrond en betekenis.

Enkele notities bij de 'wetten'

Een klein aantal addenda en corrigenda achterin het deel onderstreept dat de interpretatie van de soms moeilijke of beschadigde documenten verder gaat en af en toe tot verbeterde lezingen of interpretaties leidt. Ik wil, ten besluite, enkele gevallen noemen die betrekking hebben op *TUATI*/1, "Rechtsbücher", dat inmiddels ook weer enkele jaren oud is.

De vraag wie de auteur is van de "Wetten van Urnammu" lijkt thans met meer zekerheid te kunnen worden beantwoord. Er was van meet af enige aarzeling i.v.m. de tekst van de proloog, die o.a. de standarisatie van maten en gewichten vermeldt, doorgaans op grond van andere gegevens aan Ur-Nammu's zoon Šulgi toegeschreven. De eerste uitgevers vertaalden de proloog dan ook in de 3e persoon (in zulke teksten, waarin de koning geacht wordt aan het woord te zijn, is de 1e persoon normaal), alsof over iemand, in casu Ur-Nammu, gesproken werd. Van Dijk (*Orientalia* 50, 1981, 93 v. noot 20 a) kiest voor de 1e persoon, daarin gevolgd door Römer, en wijst op inhoudelijke overeenkomst met een hymne van Ur-Nammu. Maar hij erkent dat in het begin blijkbaar in de 1e persoon *over* Ur-Nammu wordt gesproken. Kramer (*Orientalia* 52, 1983, 453v., 'The Ur-Nammu Law Code; Who Was Its Author?') stelde nu vast dat in het begin melding wordt gemaakt van het instellen van vaste offers *voor* (de overleden) Ur-Nammu, wat wel een bewijs is voor het auteurschap van zijn zoon, Šulgi.

Het in *Phœnix* 28, 47 genoemde fragment van de "Wetten van Ešnunna" werd kortgeleden gepubliceerd (*Sumer* 38, 1982, 118f.). Het dupliceert §44-47 en voegt een bepaling toe. De beschadigde paragrafen zijn nu compleet en het in §46 toegebrachte letsel blijkt het breken van een sleutelbeen te zijn. Wat in §47 precies gebeurt is moeilijk door lexicale problemen met zeldzame woorden. De toegevoegde paragraaf luidt: "Indien iemand tijdens een vechtpartij de dood van de zoon van een burger veroorzaakt betaalt hij 2/3 mine zilver". "Vechtpartij" is het tot dusverre alleen uit de Codex Hammurabi §206 bekende woord *risbatum*, wat het traditionele karakter van de collecties onderstreept. De bepaling is naast §58 van de "Wetten van Ešnunna" te leggen, waar echter een soortgelijk ongeval met dodelijke afloop, veroorzaakt door het instorten van een verzakkende muur, als "halszaak" aan de konink-

lijke juridictie wordt onderworpen, terwijl hier volstaan wordt met een (zware) boete. In §58 is de eigenaar van de muur echter schuldig, omdat hij die ondanks een waarschuwing door zijn wijk (*bābtum*) niet heeft gerepareerd. Een “vechtpartij”, niet perse door de dader begonnen, impliceert de mogelijkheid van een ernstig ongeluk, onopzettelijke doodslag. Dat wordt ook in Codex Hammurabi §206 mogelijk geacht; als de dader dat daar onder ede bevestigt moet hij alleen de kosten van genezing van het gewonde slachtoffer betalen. Opnieuw blijkt de intentie van de “wetten”: via casuïstiek vormen en gradaties van schuld exemplarisch duidelijk maken tot lering van wie moeten rechtspreken. Vgl. voor de intentie en functie der wetten nu de interessante beschouwingen van R. Westbrook, ‘Biblical and Cuneiform Law Codes’, *Revue Biblique* 92 (1985), 247-264.

Een interessante verbetering is ook mogelijk in de vertaling van Codex Hammurabi §75 + e (of R). Het gaat daar over een schuldenaar die gerst of zilver geleend heeft, maar niet kan terugbetalen en daarom zijn bezittingen wil afstaan om aan zijn verplichting te voldoen. Borger vertaalt in *TUAT*: “dan moet hij alles wat zich in zijn bezit (hand) bevindt ten overstaan van getuigen, (die bevestigen kunnen) *dat hij (het) brengt*, aan zijn crediteur geven”, die het dan zonder meer te aanvaarden heeft. De cursief gedrukte woorden duiden op een probleem, dat ook door eerdere commentatoren is opgemerkt. Finet (*Le Code de Hammurapi*, 1973, 71) vertaalt “chaque fois qu’il (en) apporte” en neemt dus afbetaling in natura in termijnen aan. De getuigen zouden telkens moeten opdraven om deze overdracht in étapes te betuigen. Borger ziet de taak van de getuigen wel analoog maar vat het zinnetje als een objectszin op (verduidelijkt door een verklarende toevoeging). Als getuigen van het brengen der goederen kunnen ze betuigen dat afbetaling is geschied en zo verhinderen dat de crediteur later nog met claims komt of dat de debiteur t.z.t. het rechtmatig bezit van zijn voormalige eigendom door de schuldeiser aanvecht. Een probleem blijft dan wel het feit dat het zinnetje het praesens gebruikt; getuigen bevestigen immers normaliter dat een handeling heeft plaats gevonden. Het is dan ook beter uit te gaan van de specifieke betekenis “opbrengen, waard zijn” van het werkwoord *wabālum* en de conjunctie (*kīma*) op te vatten als “zoals, al naar dat”: “naar wat het opbrengt, naar zijn waarde” (vgl. o.a. M. Stol, *Een Babyloniër maakt schulden*, 1983, 17 met noot 147). De bepaling krijgt zo een functie geheel in de lijn van de intentie van de wetgever de “zwakke” te beschermen tegen de “sterke”. De aanspraken van de schuldeiser worden erdoor beperkt: niet “alles” wat de schuldenaar bezit, maar “van alles” en naar zijn waarde, tot het bedrag van de schuld. Hoe de waarde van de (tweedehands) goederen wordt vastgesteld wordt niet verklaard. Dat de getuigen hierbij een rol spelen is onduidelijk. Wel dat ze de vastgestelde

waarde kunnen betuigen, alsmede de overdracht (het hoofdwerkwoord) aan de schuldeiser.

Er zijn meer voorbeelden van een dergelijke bescherming van de in moeilijkheden geraakte schuldenaar. Als hij de opbrengst van zijn in de halm staande korenveld aan een schuldeiser moet geven verhindert de wet integrale afstand ervan, door te bepalen dat de eigenaar de opbrengst zelf in handen krijgt en daarvan de schuldeiser zoveel geeft als waar hij recht op heeft. Een koninklijke verordening regelt daarbij, in geval van terugbetaling van een schuld in zilver in natura, de omrekenkoers en de rente (Codex Hammurabi §49v.). Uit andere perioden kennen we analoge gevallen. Er is een Middelassyrische oorkonde (KAJ 168) betreffende de definitieve afstand aan de schuldeiser van een als onderpand voor een lening gegeven slavin. De oorkonde bepaalt dat de vrouw eerst “geactiveerd” (Akkadisch: “tot leven brengen”) moet worden, want als onderpand is zij “dood kapitaal”. Door “haar prijs af te roepen”, misschien via een auctie, wordt haar geldelijke waarde vastgesteld zodat verrekening met het bedrag van de schuld mogelijk wordt. Dit kan zelfs resulteren in enige terugbetaling aan de schuldenaar, als het onderpand meerwaarde had (komt voor in KAJ 150). Iets soortgelijks komt in deze periode ook voor t.a.v. verpande akkers. J.M. Durand (Assur 3/1, 1980, 10) ontdekte dat zo'n akker door de schuldeiser kan worden verworven “naar zijn gangbare waarde”, wat verrekening impliceert.

Een geheel andere verduidelijking van een wettelijke bepaling werd voorgesteld door F.R. Kraus. Het betreft Codex Hammurabi §111, door Borger in *TUAT*, in het spoor van de meeste vroegere bewerkers vertaald met: “Indien een kroeghoudster een kruik bier op krediet verstrekt ontvangt ze in de oogsttijd 5 seah (ca. 50 liter) gerst (terug)”. Deze bepaling is vreemd omdat het terug te betalen bedrag exorbitant hoog is (zelfs als men woekerrente veronderstelt) gezien de lage prijs van het bier in Mesopotamië. Kraus stelde vast (*Königliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit*, Leiden 1984, 253v.) dat het met “kruik bier” vertaalde woord, *pihum*, niet juist werd geïnterpreteerd. Het is de naam voor een kruik, doorgaans met een standaardmaat van ca. 20 liter, gevuld met een droog mengsel (Babylonische *billatum*) van versuikerde mout en enzymenrijk bierbrood. Het zijn de twee ingrediënten waarmee men bier kan maken, door er water op te gieten. Het gaat dus om het op krediet kopen van een kruik vol “bier-mix”, een veel kostbaarder product waarin veel arbeid is geïnvesteerd, waarmee de bezitter geruime tijd zelf bier kon produceren. De daarvoor uiteindelijk, inclusief rente, gevraagde prijs lijkt reeël.

Deze bepaling werpt interessant licht op een stukje van de Babylonische samenleving, waarin bier de voornaamste drank was en de taverne blijkbaar een niet te onderschatten rol speelde, ook als instelling waar men op krediet

kon kopen en wellicht kleine leningen kon sluiten. Dit wordt bevestigd door het voorkomen van de waardin of kroeghoudster (*sābītum*) in wettelijke regelingen. Haar vermelding in het 'Edict van Ammišaduqa', §17-18, is verklaarbaar uit het feit dat zij blijkbaar aan particulieren comsumptief krediet verschafte waaruit achterstallige schulden konden ontstaan, die krachtens het Edict werden kwijtgescholden. Als zodanig komt zij soms voor naast de *tamkārum*, de handelaar en geldschieder, o.a. in de "wetten van Ešnunna" §15. Haar en de *tamkārum* wordt daar verboden zilver, gerst, wol, olie en andere zaken in ontvangst te nemen van slaven. Daarbij is niet zozeer de verdachte herkomst der goederen voor ons interessant, als wel het feit dat zij naast zilver de drie primaire levenbehoeften afneemt, toch vermoedelijk wel om die weer te slijten via haar bedrijf. Dergelijke verkoops- en kredietactiviteiten via een taverne zijn niet ongewoon. Kraus (*op. cit.* 252) wijst erop dat het Duitse "kaufen" (en ons "kopen") uiteindelijk afstamt van het Latijnse *caupo*, "kroegbaas, slijter", dat de Germanen langs de Rijn hebben overgenomen. De kredietactiviteiten, hetzij via verkoop van bier, hetzij via andere leveranties, verklaren herhaalde vermeldingen van betalingen aan de "kroegbazin", niet alleen in de Codex Hammurabi maar b.v. ook in brieven. *AbB* 7,53 maakt melding van het feit dat een pachter de gerst verschuldigd aan de eigenares van het veld heeft uitgemeten aan "zijn schuldeiser" en aan andere partij aan "zijn *sābītum*"; het bezittelijk voornaamwoord wijst er wel op dat het om twee personen gaat waar hij bepaalde, meer vaste relaties mee had, bij wie hij blijkbaar in het krijt stond. Aan de andere kant wordt in het 'Edict van Ammišaduqa' (§16) ook vermeld dat de *sābītum* zelf van de kwijtschelding profiteert: haar achterstand in de betaling aan het paleis van "zilver van/voor gerst van de bierbrouwer". Het is niet duidelijk of het hier om een soort omzetbelasting gaat (op verwerkte gerst) of een betaling voor de haar vanuit het paleis (centraal) geleverde gerst (geattesteerd in *AbB* 2, 67). Het is denkbaar dat kwijtschelding van door particulieren aan haar verschuldigde bedragen (§17) een dienovereenkomstige lastenverlichting voor haar van de kant van het paleis meegebracht. Daarnaast bezitten wij ook gegevens die erop wijzen dat de "bierbrouwer" (niet noodzakelijkerwijze de brouwer zelf, maar iemand verantwoordelijk voor het brouwen en de afzet van het bier) een door het paleis gecontroleerde, misschien zelf gelicentieerde figuur was. Een grote, laat-oudbabylonische tekst handelt uitvoerig over de registratie van bierbrouwers en koks (exploitanten van eethuisjes?) die een jaarlijkse heffing aan het paleis hebben op te brengen (A. Goetze, 'Tavern Keepers and the Like in Ancient Babylonia', *Assyriological Studies* 16 (1965), 211v.). De burgemeesters van het desbetreffende gebied zijn verantwoordelijk voor hun registratie en moeten onder ede verklaren er geen verheimelijkt, vervangen of voor vrijstel-

ling van de heffing genoteerd te hebben. De bestuurlijke controle op deze branche van nijverheid kan erop wijzen dat zij tot de categorie van "ondernemers" behoorden die op contractuele basis door het paleis werden ingeschakeld voor de afzet van surplus-voorraden en wellicht producten, in ruil voor afdracht van bepaalde revenuen of heffingen. Het voorbeeld van de in de "wetten" voorkomende "kroegbazin" maakt nog eens duidelijk dat allerlei bepalingen pas begrijpelijk worden als men ze tegen de achtergrond van de toen heersende sociale en economische omstandigheden kan interpreteren; dat maakt commentaar onmisbaar.

K.R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS EN VARIA

Klaas A.D. Smelik, *Behouden Schrift, historische documenten uit het oude Israël* (Ten Have/Baarn, 1984; kl.8vo, 175 pag., 21 ill; prijs f 22,50).

Dr. Smelik geeft in dit voor de belangstellende leek bedoelde boek een overzicht van de belangrijkste tekstvondsten uit Israel¹ en Jordanië die nader licht werpen op de geschiedenis van Israel in de periode van de koningen (1100-500 v. C.). Het valt te begrijpen dat de auteur zich in een werk van deze aard een aantal beperkingen heeft moeten opleggen. Zo ziet hij af van het weergeven van de oorspronkelijke teksten, waardoor een filologische behandeling ervan ook achterwege blijven; de nadruk ligt op de historische en godsdiensthistorische betekenis ervan. Een enkele maal geeft deze werkwijze aanleiding tot het plaatsen van een vraagteken. De derde tekst uit Chirbet el-Qom wordt door Smelik als volgt vertaald: "Urijahu, de *rijke*, heeft dit geschreven. Een gezegende is Urijahu van JHWH — uit zijn benauwenissen heeft Hij hem door Zijn asjera verlost. Door Onjahu. En door Zijn asjera ..." (p. 144). Naar aanleiding van deze tekst volgt dan een exposé over de genoemde *asjera*, en het toch wel zeer verrassende samengaan van de God van Israel met een, zelfs Zijn, *asjera*. In dit verband zou het niet ondienstig geweest zijn wanneer de lezer ingelicht zou zijn over de afwijkende vertaling van de woorden "...uit zijn benauwenissen heeft Hij hem door Zijn asjera..." door de eerste uitgever van deze tekst (W.G. Dever in *HUCA* 40/41): "...vervloekt zij de hand van degene die..." Elders in zijn boek wijst Smelik nog even op het gebruik teksten te besluiten met een vervloeking van degene die de tekst mocht beschadigen; een dergelijke uitdrukking zou hier dus zeker passend zijn.

De belangstelling van de lezer voor Hebreeuwse epigrafie wordt door Smelik gewekt door te wijzen op het belang van deze studie voor nadere kennis van de

Bijbel. Hij wijst op de implicaties voor de datering van de bijbelboeken, op de betekenis voor de kennis van de taal van de Bijbel, op de informatie over de godsdienstige situatie in het oude Israel, en hij besluit zijn opmerking over het belang van deze studie met: “er zijn nog meer terreinen van bijbelonderzoek te noemen, waarvoor tekstvondsten nieuwe gegevens hebben opgeleverd...”. Een enkel maal komen opmerkingen op het terrein van de bijbelstudie wat merkwaardig over, zoals “.....terwijl de geschiedenis in Richteren (nl. over de jongman uit Sukkoth, die de namen van 77 vooraanstaande lieden uit Sukkoth voor Gideon opschrijft, viii 15) duidelijk een verhaal is, dat door de bijbelschrijvers zelf is ontworpen en geschreven” (p. 27).

Deze bezwaren nemen echter niet weg dat Smelik er in geslaagd is met dit boek de belangrijkste in Israel en Jordanië gevonden teksten op een voor ieder begrijpelijke wijze naar voren te brengen. Hij is er in geslaagd een verzameling bijeen te brengen, die niet alleen representatief is, maar zelfs vrij volledig genoemd kan worden. De bijgevoegde literatuurlijst is ruimschoots voldoende om verdere studie van deze teksten mogelijk te maken. Wel is het spijtig dat Smelik de voor wetenschappelijke tijdschriften gebruikte afkortingen niet heeft uitgelegd, gezien het publiek waar dit boek toch in de eerste plaats is bedoeld.

Driebruggen

K. JONGELING

¹ Smelik schrijft Israël, zo ook Samuël, elders wordt het trema niet gebruikt. Er zijn meer problemen met de weergave van Semitische namen; zo vinden we op p. 58-59 in de vertaling van twee Samaria-ostraca de Hebreeuwse *'ajin* weergegeven met ' in de persoonsnaam Abiba'al, met een trema in Meribaäl — het gaat in deze gevallen om hetzelfde naamselement !—, en met ' in Jechaw'eli).

Nubian Letters

De in 1960 door de UNESCO gedane oproep tot redding van de door overstroming bedreigde monumenten van Nubië heeft de belangstelling voor de oude culturen van dit gebied sterk doen toenemen. In 1969 werd het eerste “Colloquium on Nubian Studies” gehouden in Villa Hügel te Essen. De aandacht was aanvankelijk sterk gericht op het Christelijke Nubië, vooral ook onder invloed van de spectaculaire ontdekkingen in de kathedraal van Faras. De wandschilderingen daar ontdekt werden tentoongesteld in het nieuwe Poolse Nationale Museum, wat aanleiding was om daar, in 1972, het tweede colloquium te houden. Sindsdien heeft de belangstelling zich aanmerkelijk uitgebreid, zodat ze nu de gehele periode der Nubische geschiedenis omvat, van

de prehistorie tot de verovering door de Ottomanen, in het begin van de 16e eeuw. De colloquia, eerst om de drie jaar, hebben zich ontwikkeld tot een vaste traditie. Dat van 1979 werd in Den Haag gehouden en het verslag ervan, *New Discoveries in Nubia*, uitgegeven door P. van Moorsel, werd in 1982 door het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden gepubliceerd (128p, met 72 pl.). Sinds 1982 zullen de congressen om de vier jaar plaats vinden.

De behoefte om in de tussenliggende jaren contact te houden en informatie over (archeologisch) onderzoek te kunnen uitwisselen leidde in het najaar van 1983 tot de start van de in de titel genoemde "Nubian Letters", een Nederlands initiatief, verwelkomd door de International Society for Nubian Studies. De nieuwsbrieven worden uitgegeven onder de auspiciën van deze organisatie en afdeling Vroeg-Christelijke Kunst aan de Rijksuniversiteit te Leiden. De redactie berust bij Elisabeth de Ranitz en Karel Innemée. De nieuwsbrief verschijnt tweemaal per jaar als een eenvoudig uitgevoerd bulletin, waarin getypte manuscripten afgedrukt worden. De redactie mikt (met succes) op korte berichten over nieuw onderzoek, voorlopige opgravingsrapporten, korte artikelen en dergelijke, inclusief kaarten en illustraties. De omvang per nummer is ca. 32 pagina's. Wie belangstelling voor deze nieuwsbrieven heeft kan zich daarop abonneren voor de prijs van fl. 90.— voor vier jaar. Het adres van redactie en administratie is Smidswater 8, 2514 BW, Den Haag (bankrekening 25.72.24.645).

Tentoonstelling: De Vrouw in het Rijk van de Farao's

Deze tentoonstelling is tussen 30 november 1985 en 28 februari 1986 te bezichtigen in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. De expositie werd georganiseerd door het Commissariaat-generaal voor de Internationale Culturele Samenwerking van de Vlaamse Gemeenschap. De kern van het tentoongestelde bestaat uit bijna honderd beelden, reliëfs, juwelen en gebruiksvoorwerpen uit een periode van ca. 3000 jaar, door het Egyptische Museum te Kaïro voor een wereldtournee ter beschikking gesteld. Het materiaal werd aangevuld met enkele objecten uit de musea van Brussel. Het tentoongestelde werpt licht op de vrouw en haar rol en plaats in het oude Egypte. Getoond worden diverse beelden uit tempels en graven, attributen van priesteressen, dagelijkse gebruiksvoorwerpen van de vrouw en sieraden, vooral uit het bezit van koninginnen en prinsessen. Men treft o.a. de portretten aan van Hatsjepsot, Nefertiti en Nefertari (de vrouw van Ramses II).

De tentoonstelling is dagelijks, behalve 's maandags, tussen 10 en 17 uur geopend, en woensdag tot 21 uur. De entreprijs is BF 150.—, BF 100.— voor groepen, studenten, CJPers en ouderen. Een catalogus, waarin alle objecten in

kleur staan afgebeeld, is verkrijgbaar voor BF 450.—, bij het secretariaat van de tentoonstelling in het museum, Jubelpark 10, B-1040 Brussel. De mogelijkheden tot bezoek in groepsverband (met eigen museumgids) zijn voor studieringen van Ex Oriente Lux interessant, en de desbetreffende informatie is tegelijk met onze sprekerslijst verspreid.

Los verkrijgbaar

Bijzondere nummers van *Phoenix* à fl. 20.— (leden fl. 15.—):

26, 2 (1980) Themanummer: De Romeinen in het Nabije Oosten (64 p., met 26 ill.)

28, 2 (1982) Themanummer: Karthago (84 p., met 46 ill.)

Overdrukken uit *Jaarbericht Ex Oriente Lux* à fl. 10.—:

S.H. HORN, 'Objects from Shechem excavated in 1913 and 1914' (JEOL 20, p. 71-90)

S.H. HORN, 'Shechem. History and Excavations of A Palestinian City (JEOL 18, p. 284-306)

P. VAN DER MEER - C. HILLEN - J.P. LETTINGA, 'Reis in Irâq met proefgraving in Syrië in 1951' (JEOL 12, p. 191-210)

Th. A. BUSINK, 'L'Origine et l'évolution de la ziggurat babylonienne' (JEOL 19, p. 91-142)

H. BARDTKE, 'Neuere Arbeiten zum Estherbuch. Eine kritische Würdigung' (JEOL 19, p. 519-549)

R.J.Zwi WERBLOWSKY, 'Jerusalem. Holy City of Three Religions' (JEOL 23, p. 423-439)

Bijzondere uitgaven:

M. HEERMA VAN VOSS en anderen, *Van Beitel tot Penseel*. Schrift in het oude Nabije Oosten tentoongesteld in het Allard Pierson Museum. Uitgave i.v.m. het veertigjarig bestaan van *Ex Oriente Lux* (Leiden, 1973; 41 pag., met ill.) fl. 5.—

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—)
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema's* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) uitverkocht
Een filologische en cultuurhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
24. K. R. VEENHOF (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (1983; 452 p., 25 ill.; geb.) f69.—
Jubileumuitgave in 52 hoofdstukken met teksten uit vele gebieden, in vele talen en in tal van genres, tussen ca. 2500 v.Chr. en 500 n.Chr.